

ПРАКТИЧНЕ ПРАВО: НА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

[пілотний інтерактивний курс]

**ПРАКТИЧНЕ ПРАВО:
НА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї**

[пілотний інтерактивний курс]

**КИЇВ
2016**

УДК 351.766
ББК X 621

Практичне право: на попередження насильства в сім'ї: пілотний інтерактивний курс [навчальний посібник] / [Галай А.О., Галай В.О., Муранова В.В., Федоровська Н.В.] / за ред. А.О. Галай. — К.: ГО "Київський правозахисний альянс", 2016. — 100 с.

Авторський колектив:

- Галай Андрій Олександрович — доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Національної академії прокуратури України (концепція та загальна редакція посібника, співавторство занять);
- Галай Вікторія Олександрівна — кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових та психологічних дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної гвардії України Національної академії внутрішніх справ, голова громадської організації "Київський правозахисний альянс" (заняття 6 у співавторстві з А.О. Галаєм);
- Муранова Віра Володимирівна — кандидат юридичних наук, головний спеціаліст Департаменту забезпечення діяльності Міністра Міністерства внутрішніх справ України (заняття 3, 4, 5 у співавторстві з А.О. Галаєм);
- Федоровська Наталія Володимирівна — старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем громадської безпеки Національної академії внутрішніх справ (вступне орієнтуюче заняття, заняття 1 та 2 у співавторстві з А.О. Галаєм).

Цей посібник спрямовано на заповнення прогалини у якісних тренінгових програмах і джерелах інформації, що можуть бути застосовані у правопросвітній роботі у галузі попередження насильства в сім'ї. Він орієнтований на формування основної компетенції у системі прав людини, що захищають від домашнього насильства, розкриває правові засади його протидії, сприятиме розвитку української молоді на засадах гуманізму та толерантності.

Книга є тренінговим комплексом, викладеним у готовому до застосування форматі інтерактивного тренінгу. Вона побудована за стилем доступності, простоти основних категорій, спрощення і пояснення юридичної термінології.

Навчальний посібник "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" стане у нагоді представникам організацій, що займаються правозахистом, правовою просвітою і соціально-психологічною допомогою як готовий комплекс для роботи з молоддю, а також викладачам і студентам, які цікавляться дотичною тематикою — як джерело спеціалізованої інформації.

© Авторський колектив, 2016

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	6
ВСТУПНЕ ОРІЄНТУЮЧЕ ЗАНЯТТЯ	12
ЗАНЯТТЯ 1. ЩО ТАКЕ "НАСИЛЬСТВО" І ЯК ЗРОЗУМІТИ, ЩО У ТВОЇЙ СІМ'Ї ВІДБУВАЄТЬСЯ САМЕ НАСИЛЬСТВО?	15
ЗАНЯТТЯ 2. НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – ЦЕ ПРИВАТНА ЧИ СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА?.....	28
ЗАНЯТТЯ 3. ЩО РОБИТИ, ЯКЩО У ТВОЇЙ СІМ'Ї ВІДБУВАЄТЬСЯ НАСИЛЬСТВО І ДО КОГО МОЖНА ЗВЕРНУТИСЯ ЗА ЗАХИСТОМ?...	34
ЗАНЯТТЯ 4. ЯК ДЕРЖАВА ПОПЕРЕДЖУЄ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї?...	50
ЗАНЯТТЯ 5. ЯКА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЧЕКАЄ НА СІМЕЙНОГО АГРЕСОРА?.....	58
ЗАНЯТТЯ 6. ЯК ВИРШИТИ СІМЕЙНИЙ КОНФЛІКТ БЕЗ НАСИЛЬСТВА?.....	73
ДОДАТОК. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ У НАВЧАЛЬНОМУ ПОСІБНИКУ.....	84

ВСТУПНЕ СЛОВО

Благополучні дружні сім'ї є міцним фундаментом здорового і розвиненого суспільства. Звісно, сімей без конфліктів не буває, це звичне явище співіснування особистостей. Проте, будь-які прояви немирного, агресивного розв'язання конфліктів між членами сім'ї руйнують сімейні відносини, що позначається на особистостях кожного.

За даними Організації Об'єднаних Націй, кожна третя жінка у світі стикається із домашнім насильством. Дослідники вказують на поширеність сімейного насильства в кожній країні світу, подекуди називають серед загальної кількості сімей до 80% таких, для яких типові різні вияви насильства. В Україні, за даними Міністерства внутрішніх справ, протягом 2015 року було зареєстровано 116 548 заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події пов'язані з насильством в сім'ї, на профілактичний облік поставлено 66 572 особи.

Наслідками домашнього насильства можуть бути: загроза життю і здоров'ю особи чи завдання психологічної травми, яка в подальшому може негативно вплинути на життя жертви. Особливо тяжкі наслідки насильство завдає особистості дитини, яка стала його свідком або жертвою.

При здійсненні насильства у сім'ї відбувається порушенням прав і свобод конкретної людини, що, через різні можливості агресора і жертви, ускладнює можливості самозахисту і вимагає втручання з боку держави і суспільства. Домашнє насильство має глибокі корені застарілого гніту, що засноване на міжстатевому, економічному або фізичному домінуванні у сімейних відносинах. Таке насильство вчинюється з протиправним наміром завдати прямого чи непрямого впливу на поведінку залежного члена сім'ї та пов'язане із завданням матеріальної чи моральної шкоди. Причому, особливої складності протидії сімейному насильству завдає недостатній рівень розуміння та засудження таких правопорушень у суспільстві та в окремих сім'ях. Прислів'я "б'є, значить любить", "не слід виносити сміття з хати" яскраво свідчать про це.

Сьогодні відбувається удосконалення політики та практики протидії домашньому насильству як в економічно розвинених країнах світу, так і в тих що розвиваються. Влада багатьох країн світу приймає закони, розробляють спеціальні програми, суспільство і державні органи вживають спеціальних заходів, спрямованих на протидію тим формам насильства, які донедавна вважалися приватною справою сім'ї або окремої людини.

Вивчення іноземного досвіду, а також національної української практики протидії насильству у сім'ї дозволило авторам цієї праці побачити й проаналізувати як вдалі програми протидії насильства у сім'ї, так і такі, що не принесли відчутного результату. У цьому сенсі відмічаємо, що, як і будь-яку суспільну проблему, **рівень насильства у сім'ї у нашій країні можливо зменшити не лише заходами реагування на його прояви, але і продуманою і системною профілактикою.** Причому із системи попереджувальних заходів, що мають кращу перспективу, ми виокремлюємо ті, що спрямовані на дальшу часову перспективу.

Зокрема, ми маємо на увазі роботу із дітьми, неповнолітніми особами із несформованими особистісними стереотипами, які копіюють поведінку та міжлюдське спілкування з тих прикладів, які їм доступні. Якщо вони отримають можливість зрозуміти, що насильницьке розв'язання конфліктів не є правильним та схвальним, навчаться взаємоповажно будувати свої відносини, це позитивно відобразиться у віддаленій часовій перспективі, на їх сімейних відносинах та прикладах, які вони показуватимуть їх майбутнім дітям. Тому серед заходів, які принесуть значну користь у справі попередження домашнього насильства, є робота з дітьми та молоддю.

Вивчивши досвід широкого кола країн, відмічаємо, що **робота із дітьми щодо профілактики домашнього насильства досить поширена.** Такі заходи включають пропаганду доброзичливості між людьми, гуманного толерантного співжиття, взаємоповаги до представників інших націй, рас, релігій, гендерної рівності тощо. Подекуди, такі програми мають глибшу спеціалізацію: зокрема, призначені для сімей іммігрантів, для осіб з обмеженими фізичними можливостями (Німеччина); для дітей-свідків насильства в сім'ї (Швейцарія); для впровадження у пенітенціарних установах та у притулках для біженців (Франція). Відмічаємо проведення просвітницьких програм з учнями у школах Австралії та Чехії з тематики пропаганди доброзичливого толерантного співжиття членів родини, наявність певних розробок особливої методики викладання зазначеної проблематики.

Водночас і **Україна має досить таки успішний приклад методично продуманих програм щодо виховання і навчання дітей та молоді.** Це програма "Практичне право".

Практичне право є адаптованою для України формою поширеної у світі програми "Street law" (з англ. право для вулиці). Street law як громадський правопросвітній рух виник в 70-х роках у Сполучених Штатах Америки. З того часу Street law вдосконалилося, набуло різних напрямів, поширилося в різні галузі права. Кожна програма з практичного права, як його почали

називати в Україні, розроблялася за участю провідних освітян, педагогів, юристів-практиків, громадських діячів у сфері захисту прав людини, студентів-правників і базувалася на законах та культурі відповідної країни, де вона створювалася.

В Україні працюють декілька робочих груп, які розробляють програми практичного права. Автори цієї праці сприймають практичне право як факультативні правовиховні (правопросвітні) заняття з підлітками. Основною групою адресатів практичного права є старшокласники, але існують також різновиди програми, направлені на різноманітне і широке коло осіб, як наприклад, учні молодших класів, студенти неюридичних факультетів, юнаки і дівчата, котрі перебувають у виховних і виправних закладах, засуджені до позбавлення волі тощо.

Реалізувавши декілька авторських розробок з практичного права ("Практичне право: протидія насильству" (2004) [1], "Практичне право: права пацієнтів" (2010) [2], "Практичне право: на попередження ксенофобії" (2011) [3]) та проаналізувавши іноземний та український досвід протидії насильству у сім'ї нами вирішено усунути прогалину в Україні щодо системних правовиховних курсів, з попередження домашнього насильства.

Так виникла **ідея пілотного інтерактивного курсу [навчального посібника] "Практичне право: на попередження насильства у сім'ї"**. Курс розраховано на роботу з підлітками шкільного віку. Тематика курсу охоплює правові та дотичні до права питання щодо основних видів і проявів домашнього насильства, зокрема про фізичне та інші види насильства; про юридичні основи попередження і протидії домашньому насильству; про відповідальність за вчинення насильство в сім'ї; про роботу державних органів та громадських організацій, які надають допомогу жертвам насильства в сім'ї тощо. Плани занять побудовано таким чином, щоб задіяні були всі учасники, а інтерактивні методики допоможуть оволодівати новою інформацією у незвичній, ефективній і цікавій формі, атмосфері спілкування та співпраці. Методика курсу включає кращі досягнення української

---

¹ Практичне право: протидія насильству: Навчально-методичний посібник/ [О.Ф.Штанько, А.О.Галай, В.В.Стаднік та ін.]; за заг. ред. О.Ф.Штанька.— К.: Атіка, 2004.— 272 с.

² Практичне право: права пацієнтів (інтерактивний курс медичного права): навч. посіб. // [Галай В.О., Гречанюк С.К., Сенюта І.Я. та ін.]; за ред. С.Г. Стеценка та А.О. Галай.— К.: КНТ, 2009.— 224 с.

³ Практичне право: на попередження ксенофобії: Навч. посіб. / [Галай А. О., Галай В. О., Мосюк М. М., Пипченко Б. Ю., Скороходько К. В.]; за ред. Галай А. О. — К.: КНТ, 2011. — 200 с.

інтерактивної педагогіки, як апробовані десятиліттями так і авторські методи, вигадані або пристосовані до саме цієї тематики.

Розроблена авторська програма знайшла відображення у цьому посібнику.

Отже, до уваги зацікавлених (юристів, педагогів, соціальних працівників) пропонуємо незвичний посібник. Незвичність його полягає у підході, який використано авторським колективом книги – інформаційний матеріал подано у **тренінговій формі**. Саме тренінг є оптимальною формою викладення матеріалу цієї книги, що заснована на новаційних методиках під час проведення занять правничого змісту.

Іншим проявом оригінальності форми цієї книги є **стиль викладу**. Замість звичної академічності матеріалу, книга була побудована за стилем доступності, простоти основних категорій, спрощення і пояснення юридичної термінології. Сподіваємося, що посібник знадобиться не лише фахівцям з попередження домашнього насильства, але буде у нагоді і тим, кого цікавить право та інноваційні педагогічні методики.

Поданий у посібнику комплекс тренінгів складається з вступного орієнтуючого заняття та шести навчальних занять, що комплексно розкривають соціальну та правову основу питань попередження та протидії насильства у сім'ї:

1. Що таке "насильство" і як зрозуміти, що у твоїй сім'ї відбувається саме насильство?
2. Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?
3. Що робити, якщо у твоїй сім'ї відбувається насильство і до кого можна звернутися за захистом?
4. Як держава попереджує насильство в сім'ї?
5. Яка правова відповідальність передбачена за насильство в сім'ї?
6. Як вирішити сімейний конфлікт без насильства?

Структурні елементи тренінгового комплексу традиційні для інтерактивних занять. Кожне заняття складається з похвилинного й організаційно насиченого плану, сценарію і роздаткових матеріалів до заняття.

Чимало зусиль авторського колективу було спрямовано на **розкриття змісту словосполучення "Користувач посібника"**. Така назва вирізняє користувача посібника від традиційного читача за кількома ознаками: по-перше, читач знайомиться з матеріалом книги, а користувач опрацьовує його для практики; по-друге, читач робить висновки і окремі з них використовує для себе, а користувач реально використовує запропонований зміст; по-третє,

читач іде за авторським викладом, а користувач може сам організувати спосіб ознайомлення з матеріалом, і нарешті, по-четверте, читач використовує джерела для формування власних знань, які з практикою їх вибіркового застосування можуть перетворитися на не завжди систематизований досвід, а користувач цілеспрямовано готується до формування власних знань, умінь та навичок щодо запропонованої тематики.

Передбачено дві основні форми користування посібником: тренінгова і навчальна. Перша передбачає проведення за розробленою авторами процедурою комплексу тренінгів для тих фахівців правової просвіти, яким ще недостатньо відомі положення правових основ протидії домашньому насильству. Саме на навчання таких осіб і спрямовано цей посібник. Автори сподіваються на те, що книга стане у нагоді і досвідченим у цій тематиці фахівцям, яких передусім цікавитимуть методологія викладу змісту посібника. Для обох цільових груп читачів посібника змодельовано спеціальні механізми зручної роботи з посібником.

Для зручності користувача посібника, який, за авторською концепцією, буде неодноразово повертатися до книги, за аналогією з комп'ютерною базою даних розроблено ряд інструментів, які полегшать його опрацювання:

1) форма викладення матеріалу (тренінг) не лише інформує, а й показує спосіб використання інтерактивних методик, надає змогу користувачеві зробити примітки до кожного заняття;

2) кожна складова тексту пронумерована таким чином, щоб у разі відкриття книги у будь-якому місці надати користувачу можливість швидко зорієнтуватись (наприклад, пункт 2.3 означає, що це третє питання другого заняття);

3) на кожному роздатковому матеріалі вказано, до якого заняття він належить, надано рекомендацію щодо його використання на тренінгу і побудовано його так, щоб користувач зміг використовувати його у власній практиці без додаткової текстової обробки (потрібно лише виготовити необхідну кількість копій згідно до інструкцій);

4) традиційний зміст посібника допоможе швидко знайти потрібне заняття;

5) в кінці посібника подано описи усіх згадуваних у змісті книги інтерактивних методик;

6) до посібника додано мультимедійний диск зі змістом усіх роздаткових матеріалів до занять для роздрукування;

7) у посібнику використано особливий формат розкриття матеріалу,

кожна шрифтова зміна у книзі несе функціональне навантаження⁴:

- ◆ звичайний шрифт – орієнтовні слова ведучих тренінгу;
- ◆ *світлий курсив* – опис дій тренерів;
- ◆ *курсив в розрядку* – додаткове нагадування-помітка роздаткового матеріалу;
- ◆ **жирний шрифт** – назви етапів заняття (з плановим витраченням часу на них) і особливо важливі акценти тренінгів;
- ◆ ВСІ ВЕЛИКІ ЛІТЕРИ – назви методів, які використовуються на заняттях;
- ◆ *жирний курсив* – запитання до аудиторії.

Автори вважають, що завдяки такій розгалуженій системі опрацювання посібника, його користувачі отримують продукт, готовий до використання і застосування у власних напрацюваннях, систематизовану базу даних щодо застосування інтерактивних методик викладання права.

Для зручності використання матеріалу посібника вирішено розмістити його віртуальну версію в мережі Інтернет.

З питань надання оцінки цій праці і пропозицій щодо співпраці запрошуємо звертатися на електронну адресу: pro.legal.clinic@gmail.com

Андрій Галай,
доктор юридичних наук, доцент,
керівник авторського колективу

---

⁴ Яке зумовлено повною готовністю тренінгового комплексу для застосування користувачами посібника.

ВСТУПНЕ ОРІЄНТУЮЧЕ ЗАНЯТТЯ

Час проведення: 15 хвилин.

Аудиторія: 20-25 осіб.

Роздаткові матеріали: анкета виявлення знань учасників за програмою "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" (*виготовити достатню кількість примірників та роздати кожному учаснику після заняття*).

Немає жодної людини в світі, яка в тій чи іншій мірі не відчула б насильство на собі в різних сферах свого життя, а також свідомо чи не свідомо завдавала його іншим. Найболючіше зазнавати насильство в різних його проявах від близьких та рідних.

Метою тренінгового комплексу правової просвіти під назвою "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" є виробити свідоме несприйняття насильства як методу вирішення сімейних конфліктів, розвинути індивідуальні форми протидії домашньому насильству правовими методами.

Під час проведення тренінгового комплексу ви маєте можливість оволодіти знаннями у галузі права щодо основних видів і проявів домашнього насильства, зокрема про фізичне та інші види насильства; про юридичні основи попередження і протидії домашньому насильству; про відповідальність за вчинення насильство в сім'ї; дізнаєтесь про роботу державних органів та громадських організацій, які надають допомогу жертвам насильства в сім'ї тощо.

На початку вивчення програми "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" пропонуємо вам заповнити анкету, що виявлять ваші знання з тематики курсу проти сімейного насильства (*додаток 1*). Анкета є анонімною, тому просимо вас сміливо та правдиво відповідати на запитання, не списуйте один у одного, важлива саме ваша відповідь, якщо вагаєтесь у відповіді, подумати та спробуйте написати, як ви це розумієте.

Відбувається заповнення учасниками анкет (5 хв).

Передусім варто пам'ятати народну мудрість: "Хто сам себе береже, того й лихо оминає". Не треба заплющувати очі на реальні факти і вмовляти себе не звертати уваги на насильство. Якщо ви зіткнулися з першими (ще "легкими") проявами насильства, подумайте про власну безпеку. Необхідні правові знання ви маєте можливість здобути на наших заняттях. Крім того,

вміння визначати причини та умови насильства та можливості уникнення подібної ситуації у подальшому. Отриману правову інформацію, здобуті навички з профілактики та подолання конфлікту ви зможете вільно застосовувати у життя, а винагородою стати спокійні, впевнені взаємовідносини.

Плани занять побудовано таким чином, щоб задіяні були всі учасники, а інтерактивні методики допоможуть оволодівати новою інформацією у незвичній, ефективній і цікавій формі, атмосфері спілкування та співпраці.

Додаток 1 до вступного орієнтуючого заняття
(виготовити достатню кількість примірників та
роздати кожному учаснику після заняття)

А Н К Е Т А

виявлення знань учасників за програмою

"Практичне право: на попередження насильства в сім'ї"

(проводиться на початку та після вивчення курсу)

1. Чи існує, на Вашу думку, проблема сімейного насильства у нашій країні?

Так   Ні   Ваш варіант _____

2. Назвіть види насильства в сім'ї (необхідне підкреслити):

Фізичне

Психічне

Моральне

Сексуальне

Економічне

Нехтування потребами членів сім'ї

3. За якими ознаками, на Вашу думку, можна зрозуміти, що у Вашій сім'ї відбувається насильство _____

4. Чи потрібно державі втручатися у сімейні конфлікти (необхідне підкреслити)?

Ні, це лише сімейна справа

Так, це порушення прав людини

5. До кого можна звернутись за захистом у разі виникнення насильства в сім'ї (необхідне підкреслити):

Вчителя

Психолога

Працівника медичного закладу

Працівника поліції

Представника ЖЕК

Працівника суду

Сусідів

Представника громадської організації

Оператора "гарячої лінії"

Ваш варіант _____

ЗАНЯТТЯ 1. ЩО ТАКЕ "НАСИЛЬСТВО" І ЯК ЗРОЗУМІТИ, ЩО У ТВОЇЙ СІМ'Ї ВІДБУВАЄТЬСЯ САМЕ НАСИЛЬСТВО?

Час проведення: 45 хвилин.

Аудиторія: 20-25 осіб.

План:

1.1. ПРАВИЛА роботи на заняттях. ЗНАЙОМСТВО "Члени моєї сім'ї" (10 хв.).

1.2. Сутність насильства та його ознаки (5 хв.).

1.3. Як зрозуміти, що у твоїй сім'ї відбувається саме насильство (15 хв.).

1.4. РЕФЛЕКСІЯ "Розгляд правових ситуацій щодо насильства в сім'ї" (15 хв.).

Обладнання: дошка (екран) для записів, маркери, стільці, ватман для запису ПРАВИЛ роботи на заняттях, магніти або скотч.

Роздаткові матеріали: 1) насильство в сім'ї (*виготовити достатню кількість примірників та роздати з розрахунку один на двох*); 2) ілюстрації щодо можливих проявів насильства (*роздрукувати зображення (бажано кольорові) та розмістити на дошці*); 3) правові ситуації щодо насильства в сім'ї (*виготовити та роздати копії відповідним групам*).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

1.1. ПРАВИЛА роботи на заняттях. ЗНАЙОМСТВО "Члени моєї сім'ї" (10 хв.).

Ми розпочинаємо перше заняття тренінгового комплексу правової просвіти під назвою "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї". Метою цього заняття є роз'яснення змісту понять "насильство" та "насильство в сім'ї", їх видів.

Для того, щоб максимально ефективно використовувати час, відведений для наших занять, встановімо ПРАВИЛА роботи на заняттях. Ви пропонуєте ПРАВИЛА, разом узгоджуємо їх та записуємо. В результаті ми отримуємо збірку правил, які діятимуть упродовж проведення усього курсу. Наприклад, перше правило може звучати так: "приходити вчасно на заняття".

Відбувається створення ПРАВИЛ роботи на заняттях. Двоє бажаних отримують завдання оформити прийняті правила на ватмані (плакаті), приносити їх на кожне заняття та вивішувати на видному місці.

Викладач звертає увагу учасників на такі можливі правила:

- говорити по черговому, не перебивати інших;*
- бути готовим до спільної праці на заняттях;*
- коротко і чітко висловлювати свої думки;*
- з повагою сприймати чужі погляди;*
- виявляти активність;*
- керує заняттям викладач.*

Розпочнемо наше заняття з методу ЗНАЙОМСТВА "Члени моєї сім'ї". Під час ЗНАЙОМСТВА кожен з вас представляється та називає ім'я члена своєї сім'ї або близької людини, з якою він проживає. *Відбувається ЗНАЙОМСТВО.*

1.2. Сутність насильства та його ознаки (5 хв.).

За допомогою методу АСОЦІАЦІЇ висловлюємо свої думки, пов'язані зі словом "насильство"?

Викладач розпочинає з себе. Учасники висловлюються по черзі, бажаний записує відповіді на ватмані або дошці.

Отже, насильство – це дії, завдяки яким, особа прагне поставити іншу особу в залежне становище, тим саме намагаючись принизити її гідність, завдаючи тим самим шкоду її психічному та фізичному здоров'ю.

1.3. Як зрозуміти, що у твоїй сім'ї відбувається саме насильство (15 хв.).

В якості МОТИВАЦІЇ зазначимо, що за даними Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства соціальної політики України щорічно за останні роки надходить близько 100 тис. звернень щодо насильства в сім'ї, з них 90% від жінок як потерпілих.

Наразі переходимо до головного у темі. За допомогою методу МОЗКОВИЙ ШТУРМ з'ясуємо: за якими ознаками насильства ми можемо стверджувати, що відбувається саме насильство в сім'ї.

Викладач розпочинає з себе: насильство вчиняється лише між членами сім'ї. Учасники висловлюються по черзі, відповіді записуються на ватмані або дошці.

Викладач переходить до визначення насильства в сім'ї, просить кількох учнів по черзі зачитати і прокоментувати термін "насильство в сім'ї" та його види (д о д а т о к 1 д о з а н я т т я 1).

При коментуванні може бути також повідомлено (додаткова інформація для викладача):

1) крім традиційних проявів, домашнім насильством також є [5]:

- погроза нанесення собі або іншому тілесних ушкоджень;
- невизначені погрози, як-от: "Ти в мене догратиш!";
- погрози піти, забрати дітей, не давати грошей, подати на розлучення, розповісти про щось;

• заподіяння шкоди домашнім тваринам (щоб "помститися" партнеру);

- ламання та знищення особистих речей;
- використання брутальних слів, лайка;
- приниження, ображення, постійне підкреслювання недоліків;
- контролювання, обмеження в спілкуванні, стеження;
- заборона лягати спати, або насильне позбавлення сну;
- звинувачування у всіх проблемах;
- критикування думок, почуттів, дій;
- поведінка з ним/нею як із прислугою;
- ігнорування;

2) насильством щодо дітей крім цього слід вважати:

- нехтування дитиною;
- нехтування обов'язками стосовно дитини;
- відсутність у сім'ї доброзичливої атмосфери (психологічна ізоляція);
- недостатнє забезпечення дитини наглядом та опікою;
- втягування дитини в з'ясування стосунків між батьками та використання її з метою шантажу;

• недостатнє задоволення потреб дитини в їжі, одязі, освіті, медичній допомозі, за умови, що батьки (опікуни) матеріально спроможні зробити це;

• використання алкогольних напоїв (наркотиків) до втрати самоконтролю над діями;

• нездатність забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, прихильність.

---

⁵Насильство в сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sub9.fln-test.ru/wp-content/uploads/2013/08/Насильство-в-сімї.doc>

Закріпимо знання про види і прояви домашнього насильства. *На дошці розміщуємо ілюстрації щодо можливих проявів насильства (додаток 2 до заняття 1). Викладач об'єднує учасників у п'ять МАЛИХ ГРУП за розрахунком "Членів сім'ї" (батько, мати, діти, дідусь, бабуся). Учасники заняття у групах оцінюють: чи було на зображеннях насильство, якщо так — то який його вид? Відповіді мають бути обґрунтовані. Після п'ятихвилинної роботи відбувається загальне обговорення.*

1.4. РЕФЛЕКСІЯ "Розгляд правових ситуацій щодо насильства в сім'ї" (15 хв.).

Після визначення ознак домашнього насильства, кожна з 5 груп, які були сформовані раніше, отримує свою ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ (додаток 3 до заняття 1). Завдання — уважно прочитати, обговорити та відповісти на поставлені запитання. *Викладач опікується роботою в МАЛИХ ГРУПАХ та слідкує за часом (не більше 7 хв).*

Після групової роботи кожна група презентує на загал результати своєї роботи. Учасники з інших груп мають можливість доповнювати або ставити запитання представникам від кожної групи.

Підсумовуючи заняття, в залежності від решти часу, викладач пропонує бажаним пригадати моменти, які запам'ятались, або найбільш зацікавили чи здивували їх при оволодінні новою інформацією.

Додаток 1 до заняття 1
(виготовити достатню кількість примірників та
роздати з розрахунку один на двох)

Насильство в сім'ї

Насильство в сім'ї (стаття 1 Закону України "Про попередження насильства в сім'ї") – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого, якщо ці дії порушують права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

<p>Фізичне насильство: удари кулаком, ногами, побиття, навмисне нанесення тілесних травм та пошкоджень іншій людині тощо.</p>	<p>Психологічне (емоційне) насильство: приниження, несправедливі звинувачення, залякування, лайка, постійний контроль, присвоєння прізвиськ, примус до дій, які людина не хоче виконувати, відмова дитині в підтримці, увазі, любові тощо.</p>
<p>Економічне насильство (нехтування економічними потребами людини): нехтування фізичними потребами (потреби в їжі, одязі, сні та недостатня захищеність від небезпеки), нехтування медичними потребами, нехтування потребами в освіті тощо.</p>	<p>Сексуальне насильство: небажані словесні образи сексуального характеру та дотики; залякування, обман та примус до близькості або проституції; демонстрація порно та розбещення, згвалтування тощо.</p>

Додаток 2 до заняття 1
(роздрукувати зображення (бажано кольорові) та розмістити на дошці)

Ілюстрації щодо можливих проявів насильства⁶

---

⁶ Були використані зображення з відкритих джерел

Правові ситуації щодо насильства в сім'ї

Правова ситуація для групи "Діти"

В ліфті перебувало 3 людей: Василь повертався до дому після школи, старенька сусідка з супермаркету та незнайомий чоловік. Виходячи із ліфту Василь розірвав пакет сусідки зачепивши його своїм великим рюкзаком, відповідно всі її покупки випали на підлогу. Сусідка почала сваритись, кричати, а чоловік дав Василю стусана.

Запитання:

1. Чи було в цій ситуації насильство в сім'ї?
2. Якщо так, до якого виду його можна віднести?

Правова ситуація для групи "Мати"

Після одруження чоловік усе частіше почав заглядати у чарку. Під дією алкоголю чоловік ставав дуже агресивним. В п'яному вигляді чоловік нерідко бив її до крові, знущався, звинувачуючи у всіх смертних гріхах. Сьогодні він в черговий раз затіяв скандал, під час якого вдарив дружину в живіт та кинув її на підлогу.

Запитання:

1. Чи було в цій ситуації насильство в сім'ї?
2. Якщо так, до якого виду його можна віднести?

Правова ситуація для групи "Батько"

Втративши роботу, Марія фінансово залежала від чоловіка. Зовнішній вигляд дружини кардинально змінився (після народження дитини вона набрала зайвої ваги). Чоловік перебуваючи у запалі нерідко називав дружину "товстухою", ображав її перед друзями та рідними. Марія вирішила піти на фітнес, на що чоловік їй відмовив та наголосив, що грошей на це немає. На підставі цього виникали постійні скандали.

Запитання:

1. Чи було в цій ситуації насильство в сім'ї?
2. Якщо так, до якого виду його можна віднести?

Правова ситуація для групи "Бабуся"

Родина в складі бабусі, дочки, зятя та онуки, проживала спільно у трьохкімнатній квартирі. Бабуся займала одну кімнату. З кожний днем донька та онука все частіше ображали та обзивали бабусю. Бабуся помітила, що з її гаманця почала зникати гроші. На її намагання з'ясувати цю ситуацію, бабусю звинуватили у склерозі. Внаслідок чого їй було заборонено заходити до інших кімнат, обмежили доступ до кухонного приладдя, погрожуючи помістити до психіатричної лікарні.

Запитання:

1. Чи було в цій ситуації насильство в сім'ї?
2. Якщо так, до якого виду його можна віднести?

Правова ситуація для групи "Дідусь"

Прийшовши до дому після уроків Микита сів гратись за комп'ютером. Батько зробив синові зауваження і сказав, щоб він почав робити домашнє завдання. Зайшовши до кімнати Микити через годину, батько зрозумів, що син не виконав його прохання та далі грає. Він вимкнув комп'ютер та наголосив на тому, що поки син не зробить домашнє завдання йому заборонено вмикати комп'ютер, телевізор, а також брати планшет.

Запитання:

1. Чи було в цій ситуації насильство в сім'ї?
2. Якщо так, до якого виду його можна віднести?

ЗАНЯТТЯ 2. НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – ЦЕ ПРИВАТНА ЧИ СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА?

Час проведення: 45 хвилин.

Аудиторія: 20-25 осіб.

План:

2.1. Повторення ПРАВИЛ роботи на заняттях. МОТИВАЦІЯ "Сімейне насильство – норма чи порушення" (5 хв.).

2.2. ТОК-ШОУ "Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?" (35 хв.).

2.3. РЕФЛЕКСІЯ "Результат обговорення" (5 хв.).

Обладнання: дошка (екран) для записів, маркери, стільці, ПРАВИЛА "Робота на заняттях", магніти або скотч.

Роздаткові матеріали: 1) ПРАВОВА СИТУАЦІЯ "Звичайний сімейний конфлікт" (*виготовити декілька копій, розрізати та роздати одну на трьох-чотирьох учасників*); 2) таблички для методу ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ (*виготовити копії, розрізати та розмістити у різних частинах аудиторії*).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

2.1. Повторення ПРАВИЛ роботи на заняттях. МОТИВАЦІЯ "Сімейне насильство – норма чи порушення" (5 хв.).

Традиційно розпочнемо з повторення ПРАВИЛ, які прийняли для роботи на заняттях. *Просимо одного учасника зачитати будь-яке правило, а його сусіда – пояснити його значення.*

На сьогоднішньому занятті ми спробуємо розібратись разом з вами до якої сфери життя можна віднести насильство в сім'ї до приватної чи суспільної.

Так, насильство в сім'ї має історичне коріння, яке ґрунтується на традиціях і звичаях, які панували упродовж віків. Насильство в сім'ї вважалося звичайною справою, а виховання дітей із застосуванням фізичної сили ще у минулому столітті було традицією не лише в родині, але і в освітніх установах.

Існування традиційних стереотипів "б'є, значить любить", "сама винна", "не слід виносити "бруд" з хати" негативно і досі впливають на людей, які зазнають насильства в сім'ї, а із-за відчуття сорому або страху осуду не звертаються за допомогою.

Проблема застосування фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства щодо членів сім'ї не розглядалась як соціальна, проте з часом вона набула гострого значення.

А саме, для подолання насильства в сім'ї суспільство відкрито обговорює дану проблему шляхом прийняття спеціального законодавства, створення центрів із захисту та допомоги жертв насильства, просвітницької діяльності, проведення кампаній, функціонування відповідних сайтів та Національної "гарячої лінії".

2.2. ТОК-ШОУ "Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?" (35 хв.).

Для більш глибокого вивчення цього питання та визначення власної позиції щодо неї пропонуємо провести два цікавих методи: ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ та ТОК-ШОУ з питання: "Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?".

Викладач пропонує учасникам заслухати ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ щодо насильства в сім'ї (додаток 1 до заняття 2).

Учасники мають визначитись шляхом об'єднання у дві групи розташувавшись за на власний розсуд у частинах аудиторії, де розміщені назви двох позицій: "Приватна справа" та "Суспільна проблема" (додаток 2 до заняття 2). Далі у двох групах відбувається обговорення аргументів на захист обраної позиції. Ті, хто змінив позицію, можуть вільно перейти до іншої групи.

Викладач слідує за виділеним для обговорення правової ситуації часом (7 хв.) та визначає по 2 активних учасників з кожної групи (гості ТОК-ШОУ), які займають місця у створеній в чинному місці студії ТОК-ШОУ. Кожний з них визначається з аргументами та позицією, яку вони мають відстоювати за принципом: "батько", "товариш батька", "мати" та "вчитель".

Решта учасників є глядачами, які мають право ставити питання виступаючим та висловлювати власну думку з приводу почутого.

Викладач виступає ведучим ТОК-ШОУ, який може ставити запитання та роз'яснювати незрозумілі моменти учасникам заняття.

Гостям за 5 хвилин необхідно сформулювати власну позицію (надається невеликий час на підготовку до виступів, інші учасники заняття у цей час перебудовують аудиторію на студію з півколами стільців, готують запитання до гостей). Після чого розпочинається ТОК-ШОУ.

Отже, доброго дня, шановні учасники! Сьогодні ми обговорюватимемо актуальну суспільну тему: "Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?". У нашій студії присутні гості з протилежними поглядами, давайте привітаємо їх і розпочнемо.

Проводимо ТОК-ШОУ. Один з учасників ще раз вголос зачитує ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ (додаток 1 до заняття 2), після чого заслуховуємо виступаючих, аудиторія ставить запитання, гості ТОК-ШОУ відповідають.

Викладач стежить за часом виступів учасників, надає можливість висловитися усім бажаним учасникам.

По завершенню ТОК-ШОУ варто привітати учасника, який найкраще обґрунтував свою позицію.

2.3. РЕФЛЕКСІЯ "Результат обговорення" (5 хв.).

Чи сподобалось вам наше заняття? Підсумовуючи заняття, проведемо голосування. Питання, що виноситься на голосування: "Насильство в сім'ї – це приватна чи суспільна проблема?".

Викладач запитує: **"Хто вважає, що насильство в сім'ї це приватна справа?"**. Учасники, хто "за", піднімають руки, бажаний учасник веде підрахунок.

Викладач ставить друге запитання: **"Хто вважає, що насильство в сім'ї це суспільна проблема?"**. Учасники, хто "за", піднімають руки, бажаний учасник веде підрахунок.

Учасник, який вів підрахунок голосів оголошує результат.

Підсумовуючи сьогоднішнє заняття, наголошуємо на тому, що однозначної позиції віднесення насильства в сім'ї до суспільної чи приватної проблеми ще донедавна не існувало. Викладач ще раз акцентує увагу на основних аргументах обох сторін.

Чимало учасників насильства в сім'ї, у тому числі потерпілі, можуть відстоювати позицію щодо віднесення її до категорії приватної, яка не заслуговує на втручання держави. Інші — як правило більш освічені та відкриті до європейських правових цінностей намагаються широко

обговорювати в суспільстві дану проблему, намагаючись знайти шляхи її комплексного вирішення.

Одним з таких шляхів є впровадження в Україні міжнародних стандартів у сфері попередження насильства в сім'ї. Які це Стандарти і як вони відображені в українському законодавстві ми дізнаємось на наступних заняттях.

Додаток 1 до заняття 2
(виготовити декілька копій та роздати
одну на трьох-чотирьох учасників)

ПРАВОВА СИТУАЦІЯ "Звичайний сімейний конфлікт"

Сім'я з чотирьох осіб: батько Олег, мати Оксана та двоє дітей у віці 9 та 2 років. Мати перебуває у відпустці по догляду за дитиною, тому єдиним годувальником в сім'ї є батько.

Рік тому батьком було оформлено кредит на дорогу побутову техніку з тривалістю виплат у 3 роки.

За рекомендацією класного керівника Матвій потребує додаткових занять з англійської мови, тому мати не гаючи часу знаходить та домовляється з репетитором.

Оксана звернулась до чоловіка щодо виділення необхідних коштів, так як сімейним бюджетом розпоряджається лише він. Але він відмовив, вважаючи це марними витратами і що дружина сама має займатись із сином, оскільки є педагогом і постійно перебуває вдома.

В той же час, батько витрачає на себе значні кошти із сімейного бюджету на зустрічі із друзями та купуючи планшет, смартфон. В черговий раз дружина відчула свою безправність та незахищеність.

Додаток 2 до заняття 2
(виготовити копії, розрізати та
розмістити у різних частинах аудиторії)

ТАБЛИЧКИ ДЛЯ МЕТОДУ "ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ"

**Позиція
"ПРИВАТНА СПРАВА"**

**Позиція
"СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА"**

ЗАНЯТТЯ 3. ЩО РОБИТИ ЯКЩО У ТВОЇЙ СІМ'І ВЧИНЯЄТЬСЯ НАСИЛЬСТВО І ДО КОГО МОЖНА ЗВЕРНУТИСЯ ЗА ЗАХИСТОМ?

Час проведення: 45 хв.

Аудиторія: 20–25 осіб.

План:

- 3.1. Як діяти, якщо у твоїй сім'ї вчиняється насильство? (5 хв.).
- 3.2. Чи захищає закон від домашнього насильства (15 хв.).
- 3.3. Рухлива вправа "ПОТЯГ" (7 хв.).
- 3.4. Які органи можуть вам допомогти у протидії насильству в сім'ї? Їх повноваження. Заява до поліції про насильство в сім'ї (18 хв.).

Обладнання: ПРАВИЛА роботи на заняття, дошка для записів, маркери.

Роздаткові матеріали: 1) пам'ятка про насильство в сім'ї: це має знати кожен (*виготовити достатню кількість копій та роздати кожному учаснику заняття*); 2) положення міжнародного та національного законодавства про протидію насильству в сім'ї (*виготовити достатню кількість копій та роздати один примірник на двох учасників заняття*); 3) повноваження органів, які можуть допомогти у протидії насильству в сім'ї (*виготовити достатню кількість копій та роздати кожній групі окремі повноваження*); 4) ПРАВОВА СИТУАЦІЯ про фізичне насильство в сім'ї (*роздрукувати, вирізати та роздати один примірник кожній групі*); 5) зразок заяви про насильство в сім'ї до поліції (*виготовити достатню кількість копій та роздати кожному учаснику заняття*).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

3.1. Як діяти, якщо у твоїй сім'ї вчиняється насильство? (5 хв.).

Загалом, проблема домашнього насильства може виникнути у кожній сім'ї. Зазвичай, цьому передують конфлікти, потім є реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, і далі – сам факт його вчинення.

Як діяти у цих ситуаціях? Відповідають бажуючі. Викладач доповнює та записує відповіді на дошці.

Головне – це знати як правильно діяти. Тому, зараз, кожен із вас отримає пам'ятку "Про насильство в сім'ї: це має знати кожен". *Роздаємо усім присутнім пам'ятку (додаток 1 до заняття 3).*

Тепер, по черзі, зачитаємо як діяти: якщо у сім'ї виник конфлікт, якщо є загроза вчиненню насильства у сім'ї та якщо у сім'ї вчиняється насильство. Усім іншим прохання уважно слухати. Якщо виникнуть запитання – ми їх також обговоримо. *Викладач обирає бажаних осіб, які по черзі зачитують кожний пункт пам'ятки та відповідає на запитання.*

3.2. Чи захищає закон від домашнього насильства (15 хв.).

Майже щодня, переглядаючи телевізійні новини, слухаючи радіо, дивлячись улюблений фільм, ми чуємо слово "закон". Зазвичай, це такі фрази як: "закон має бути однаковим для всіх", "ви порушили закон", або "незнання закону не звільняє від відповідальності".

Як Ви думаєте, чи протидіє закон насильству у сім'ї? Відповідають бажано.

Справді, у законах як нашої держави, так і інших країн, передбачено чимало положень, що забороняють вчиняти домашнє насильство. Окрім цього, той хто таке вчиняє, порушує чимало прав інших осіб.

Для того, щоб краще розібратися як закон протидіє домашньому насильству та які саме права інших членів сім'ї порушує кривдник, зараз, ви будете працювати у парах. Так, кожна пара отримає матеріал – це положення міжнародного та національного законодавства про протидію насильству в сім'ї. Оскільки у кожній парі двоє, хто сидить ліворуч у парі вивчатимуть частину "а" отриманого додатку, а відповідно праворуч – частину "б". Для вивчення цієї інформації надається 5 хв. *Викладач роздає додаток 2 до заняття 3 та стежить за часом.*

Застосовуємо модифікований метод НАВЧАЮЧИ ВЧУСЯ. Тепер, кожен з вас володіє частковими знаннями про те, як закон захищає від домашнього насильства. Для того, щоб вони стали повними, не підглядаючи у розданий матеріал, ви маєте обмінятися здобутими знаннями зі своїм сусідом. Для цього надається 6 хв. *Після виконання завдання викладач підсумовує.*

Отже, ми з'ясували якими саме законами передбачено право на захист від насильства у сім'ї, а також вивчили положення права як міжнародного, так і національного законодавства, які порушує кривдник вчиняючи домашнє насильство. Таким чином, закон захищає від насильства у сім'ї, а відповідно кожен має право на захист.

3.3. РУХЛИВА ВПРАВА "Потяг "Протидія насильству в сім'ї" (7 хв.).

А тепер, для того щоб перевірити ваші знання, застосуємо РУХЛИВУ ВПРАВУ "Потяг "Протидія насильству в сім'ї".

Так, нам потрібно сформувавши "потяг", який назвемо "Протидія насильству в сім'ї". Для цього, один із учасників заняття буде "локомотивом", інші учасники – "вагончики". *Викладач обирає одного учасника.* Правила такі: на початку ви всі знаходитесь на своїх місцях. Ті, хто знає назву одного з міжнародних чи національних законодавчих актів з протидії насильству в сім'ї, або одне з прав, яке захищає від домашнього насильства піднімають руку. Коли до вас підходить "локомотив" ви повинні чітко назвати нормативний акт або правове положення. При цьому, повторюватись один за одним не можна. Якщо все вірно, той хто буде "вагончиком" приєднується до "локомотива", тобто кладе руки йому на плечі, далі "вагончик" - "вагончику", аж поки не сформується "потяг". *У формуванні "потягу" беруть участь усі бажані учасники заняття.*

Коли потяг "сформовано", учасник-"локомотив" та учасники-"вагончики" пересуваючись кругом через аудиторію замість звуків руху потягу кажуть "Ні насильству в сім'ї!". Після цього, за командою викладача усі займають свої місця.

3.4. Які органи можуть вам допомогти у протидії насильству в сім'ї? Їхні повноваження. Заява до поліції про насильство в сім'ї (18 хв.).

Попри те, що ми з вами розглянули положення законодавства про протидію насильству в сім'ї, **чи достатньо цього для захисту? Чи зупиниться кривдник, якщо ви скажете що він порушує ваші права? Відповідають бажані.** Задля припинення домашнього насильства знання закону є недостатнім. Окрім цього, необхідно, як правило, звернутися до державних чи інших органів. Які саме це органи та як вони можуть допомогти, ми з вами, зараз, і з'ясуємо.

Для цього ви об'єднаєтесь у п'ять МАЛИХ ГРУП (за розрахунком "Працівники поліції", "Управління сім'ї, молоді та спорту", "Органи опіки та піклування", "Спеціалізовані установи", "Громадські організації") за розрахунком, де кожна група – це лише один з органів, що може допомогти у протидії домашньому насильству. *Викладач об'єднує учасників заняття у*

п'ять груп за розрахунком. Тепер, кожна група отримує інформацію про повноваження, якими наділені працівники органу-групи. А також, усі групи отримають однакову ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ. Роздаємо додати 3 і 4 до заняття 3. Завдання полягає у тому, що членам кожної групи необхідно вивчити "свої" повноваження та обговорити те, як їх орган може допомогти у наведеній ПРАВОВІЙ СИТУАЦІЇ. Викладач допомагає групам у виконанні завдання та стежить за часом (7 хв.).

Після цього, по черзі, обраний членами кожної групи представник каже назву своєї групи – органу, який може допомогти у протидії насильству у сім'ї, коротко інформує усіх присутніх про повноваження цього органу та розповідає про способи допомоги в ситуації, яка трапилась. Інші члени цієї ж групи, за бажанням, доповнюють. Викладач усі відповіді коментує та підсумовує.

Таким чином, окрім законів які протидіють домашньому насильству, ви вже знаєте і органи, до яких можете звернутися за допомогою. Зокрема, у місті Києві контактні дані більшості таких органів можна знайти на офіційному веб-сайті Управління сім'ї, молоді та спорту Департаменту освіти і науки, молоді та спорту виконавчого органу Київської міської державної адміністрації за лінком:

<http://sms.gov.ua/тут-вам-допоможуть.html>

Викладач записує лінк на дошці.

Цікаво, а як саме ви будете звертатися? Усно чи письмово?
Відповідають бажуючі.

Насправді, способи звернення до усіх розглянутих нами органів визначено законом.

По-перше – можна написати **заяву про допомогу у захисті порушеного права. А до яких органів можна подати заяву?** *Відповідають бажуючі на основі своїх знань про систему органів, які протидіють домашньому насильству. Правильна відповідь – до працівників поліції, управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту місцевих державних адміністрацій.*

По-друге – у будь-якій формі **повідомити про насильство в сім'ї.** Важливо, що таке повідомлення подають стосовно дитини чи недієздатного члена сім'ї. ***До яких органів можна подати повідомлення?*** *Відповідають бажуючі на основі своїх знань про систему органів, які протидіють домашньому насильству. Правильна відповідь – до будь-яких з вивчених сьогодні органів та організацій.*

І по-третє – якщо заява чи повідомлення були подані не вами, але жертвою насильства в сім'ї є ви чи стосовно вас існує реальна загроза

вчинення такого насильства, необхідно просто **висловити своє бажання щоб уповноважені органи прийняли необхідні попереджувальні чи захисні заходи.**

Також, ви завжди можете сказати про домашнє насильство своїм учителям, психологам, лікарям тощо, які зобов'язані вам допомогти.

Викладач записує способи подачі звернення на дошці та паралельно ставить запитання щодо їх розуміння учасниками заняття.

Як ви зрозуміли, важлива роль у протидії насильству у сім'ї належить працівникам поліції. Зважаючи на це, мама Івана – хлопця із ПРАВОВОЇ СИТУАЦІЇ, яку ми всі розглядали, написала заяву до поліції. Зразок цієї заяви ви усі, зараз, і отримаєте. Таким чином, якщо вам або вашим друзям чи знайомим потрібно буде допомогти у подібному випадку, то ви, завдяки здобутим знанням та отриманому зразку, зможете їх виручити. *Роздаємо додаток 5 до заняття 3 кожному учаснику заняття.*

Пам'ятка про насильство в сім'ї: це має знати кожен⁷

Якщо у сім'ї виник конфлікт:

1. Ігноруйте, не відповідайте емоційно. Не втрачайте емоційної рівноваги, не показуйте агресору свого страху чи люті. Залишайтеся спокійними. Дуже часто кривдник прагне побачити саме таку реакцію жертви.

2. Не думайте про помсту, адже помста може призвести до замкненого кола безперервної агресії.

3. Дайте агресору шанс зупинитися (наприклад: "Якщо ти не зупинишся, я буду змушений зателефонувати у поліцію").

4. Залиште цю ситуацію, підіть від неї в інше місце. Це не втеча, це — самозахист.

5. Якщо залишаєтеся у квартирі, уникайте замкненого простору (наприклад, ванної кімнати чи кухні).

6. Якщо знущання не припиняються, оберіть момент, щоб порозмовляти з кривдником. Дивлячись йому в очі, говоріть впевнено та спокійно. Скажіть, що вам не подобаються його вчинки, що вони не лише не смішні, а й завдають болю. При цьому не вдавайтеся до образ або погроз.

Якщо є загроза вчиненню насильства у сім'ї:

1. Завжди тримайте при собі додаткову зв'язку ключів від квартири, щоб у вас була можливість в будь-який момент вибігти з неї.

2. Домовтеся з рідними або друзями про те, щоб вони могли надати притулок у випадку якщо виникне домашнє насильство.

---

⁷ Пам'ятку підготовлено на основі опрацювання таких інтернет-сторінок: <http://www.dovira-1558.narod.ru/nasilie.html>; <http://lifetrees.ru/page/shho-robity-jakshho-cholovik-bye-druzhinu>; http://schooln4.ucoz.com/index/spedagog_006/0-102

Якщо у сім'ї вчиняється насильство:

1. Необхідно негайно викликати поліцію: набирайте "102".
  2. Якщо можливості викликати поліцію немає, то стукайте по батареях, кричіть у вікно, просіть перехожих і сусідів викликати поліцію на вашу адресу.
  3. Завчасно поговоріть із сусідами про те, що, якщо з вашої квартири вони почують шум і крики, нехай відразу ж викликають поліцію.
  4. Якщо насильство все ж таки скоєно, постарайтеся розповісти про нього як можна більшій кількості людей: сусідам, друзям, родичам, колегам – згодом, вони можуть стати вашими свідками в суді.
- У разі заподіяння фізичної шкоди необхідно обов'язково пройти огляд у медичному закладі (зверніться, наприклад, в травматологічне відділення найближчої поліклініки).

Додаток 2 до заняття 3
(виготовити достатню кількість копій та роздати
один примірник на двох учасників заняття)

Положення міжнародного та національного законодавства про протидію насильству в сім'ї

а) положення міжнародного законодавства

- усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої відмінності, на рівний захист законом (Загальна декларація прав людини),
- ніхто не повинен піддаватися катуванню чи іншим жорстоким, нелюдям та принижуючим гідність видам поведження та покарання (Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів поведження та покарання),
- дискримінація щодо жінок засуджується в усіх її формах (Конвенція ООН про викорінення всіх форм дискримінації щодо жінок),
- дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння (Конвенція ООН про права дитини),
- жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, незаконного посягання на її честь і гідність тощо (Конвенція ООН про права дитини),
- домашнє насильство повинно бути ліквідовано (Конвенції Ради Європи № 210 про боротьбу та попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства) тощо.

б) положення національного законодавства

- кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (Конституція України),
- нікого не може бути піддано катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (Конституція України),
- кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї (Конституція України),
- сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (Конституція України),
- заборонено будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (Сімейний кодекс України),
- право на захист дитини від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею тощо (Закон України "Про охорону дитинства"),
- право на попередження та захист від насильства в сім'ї гарантується державою (Закон України "Про попередження насильства в сім'ї") тощо.

**Повноваження органів, які можуть допомогти
у протидії насильству в сім'ї**

Повноваження для групи "Працівники поліції"
(відповідні підрозділи органів внутрішніх справ)⁸:

- приймають та розглядають заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;
- виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховну роботу з ними тощо;
- відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичні бесіди;
- направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ;
- виносять захисні приписи (заборони особистих контактів кривдника з жертвою домашнього насильства) та контролюють виконання їх вимог;
- притягають до адміністративної відповідальності тощо.

---

⁸ на основі Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»

Повноваження для групи "Управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту місцевих державних адміністрацій"⁹:

- приймають і розглядають заяви (повідомлення) про вчинення або загрозу вчинення насильства в сім'ї;
- повідомляють про ці випадки працівників поліції;
- відвідують заявника і складають відповідний акт обстеження;
- проводять роз'яснювальну роботу серед населення;
- організовують надання психологічних, юридичних, інформаційних та інших послуг;
- при необхідності направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї тощо.

---

⁹ на основі Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»

Повноваження для групи "Органи опіки і піклування"¹⁰:

- за наявності інформації надають допомогу у відновленні порушених прав для дітей (які мають батьків і проживають у сім'ях та дітям-сиротам), а також членам сім'ї, яких в судовому порядку визнано недієздатними;
- за наявності інформації надають допомогу у захисті законних інтересів дітям (які мають батьків і проживають у сім'ях та дітям-сиротам), а також членам сім'ї, яких в судовому порядку визнано недієздатними;
- представляють в суді інтереси дітей та недієздатних членів сім'ї, які стали жертвами насильства в сім'ї тощо.

---

¹⁰ на основі Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»

Повноваження для групи "Спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї та жертв такого насильства"¹¹:

Кризові центри:

- здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- організують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- відповідно до можливостей надають притулок для тимчасового перебування членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- розробляють корекційні програми та організують їх проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї;
- повідомляють уповноважені підрозділи поліції про виявлені факти реальної загрози домашнього насильства чи його вчинення.

Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї:

- організують надання жертвам насильства в сім'ї послуг медико-соціальної реабілітації на своїх базах (з їхньої згоди або на їхнє прохання).

---

¹¹ на основі Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»

Повноваження для групи "Громадські організації"
(громадські організації, благодійні організації, юридичні клініки
вищих навчальних закладів тощо) ¹²:

- проводять корекційні програми по роботі з кривдниками спільно з іншими організаціями,
- проводять просвітницьку діяльність щодо боротьби з насильством у сім'ї;
- проводять тренінги, семінари, круглі столи, конференції для фахівців з протидії сімейному насильству;
- організують роботу Національних "гарячих ліній" з питань протидії насильству в сім'ї;
- проводять консультації з правових питань, у тому числі по електронній пошті, психологічні консультації потерпілим від насильства.

---

¹² на основі Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»

(роздрукувати, вирізати та роздати один примірник кожній групі)

ПРАВОВА СИТУАЦІЯ про фізичне насильство в сім'ї

Іван вже не вперше розповідав друзям, що його батько приходив додому напідпитку, залякує його та погрожує застосуванням фізичної сили. Були навіть випадки, коли Іван приходив до школи весь у синцях. Цього вечора батько знову хотів ударити сина, але Івану вдалося втекти з дому.

Іван вже не вперше розповідав друзям, що його батько приходив додому напідпитку, залякує його та погрожує застосуванням фізичної сили. Були навіть випадки, коли Іван приходив до школи весь у синцях. Цього вечора батько знову хотів ударити сина, але Івану вдалося втекти з дому.

Іван вже не вперше розповідав друзям, що його батько приходив додому напідпитку, залякує його та погрожує застосуванням фізичної сили. Були навіть випадки, коли Іван приходив до школи весь у синцях. Цього вечора батько знову хотів ударити сина, але Івану вдалося втекти з дому.

Іван вже не вперше розповідав друзям, що його батько приходив додому напідпитку, залякує його та погрожує застосуванням фізичної сили. Були навіть випадки, коли Іван приходив до школи весь у синцях. Цього вечора батько знову хотів ударити сина, але Івану вдалося втекти з дому.

Іван вже не вперше розповідав друзям, що його батько приходив додому напідпитку, залякує його та погрожує застосуванням фізичної сили. Були навіть випадки, коли Іван приходив до школи весь у синцях. Цього вечора батько знову хотів ударити сина, але Івану вдалося втекти з дому.

Додаток 5 до заняття 3
(виготовити достатню кількість копій та роздати
кожному учаснику заняття)

Зразок заяви про насильство в сім'ї до поліції

Начальнику Дарницького районного
управління
ГУМВС України в м. Києві

від Петрової Василюни Василівни
33222, м. Київ, вул. Сонячна,
буд. 1, кв. 1, тел. 333-22-11

ЗАЯВА

Я, Петрова Василина Василівна, проживаю з чоловіком та неповнолітньою дитиною. Мій чоловік – Петров Петро Петрович, останнім часом регулярно приходиться до дому в нетверезому стані, за місцем проживання вчиняє сварки, кидається у бійку, на зауваження не реагує. Ці події відбуваються в присутності неповнолітньої дитини – Івана.

Останній раз, чоловік прийшов додому в нетверезому стані 4 січня 2015 року о 22.10 годині, безпідставно вчинив сварку, висловлювався брутальними словами, хотів побити сина.

Прошу:

Притягнути Петрова Петра Петровича до відповідальності за насильство в сім'ї.

04 січня 2016 року

_____
(підпис)

В.В. Петрова

ЗАНЯТТЯ 4. ЯК ДЕРЖАВА ПОПЕРЕДЖУЄ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї?

Час проведення: 45 хвилин.

Аудиторія: 20–25 осіб.

План:

4.1. Що таке "відповідальність" (6 хв.).

4.2. Що таке попередження насильства у сім'ї? Заходи з попередження сімейного насильства (15 хв.).

4.3. РОЛЬОВА ГРА "Попередження домашнього насильства" (17 хв.).

4.4. Підсумки заняття та вправа МІКРОФОН (7 хв.).

Обладнання: ПРАВИЛА роботи на заняттях, дошка для записів, маркери, стіл і стілець, два телефони.

Роздаткові матеріали: 1) заходи з попередження насильства у сім'ї (*виготовити достатню кількість копій і роздати один примірник на двох учасників заняття*); 2) РОЛЬОВА ГРА № 1 (*виготовити дві копії і роздати учасникам діалогу*); 3) РОЛЬОВА ГРА № 2 (*виготовити дві копії і роздати учасникам діалогу*); 4) РОЛЬОВА ГРА № 3 (телефонна розмова) (*виготовити дві копії і роздати учасникам діалогу*).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

4.1. Що таке "відповідальність" (6 хв.).

Перш ніж розпочати наше заняття, давайте пригадаємо ПРАВИЛА за якими ми будемо працювати. *Бажаючи учасники називають по одному правилу.*

Отже, *що таке відповідальність?* Перед тим як почути Ваші відповіді, розповім Вам історію про двох школярів¹³.

Після закінчення останнього уроку Сергій та Павло пішли додому. Сергій поспішив до виходу зі школи, розштовхуючи молодших школярів. У

---

¹³ Яка поведінка є правомірною. Що таке правопорушення та юридична відповідальність. Коли і як особа відповідає за правопорушення? [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: <http://school.xvatit.com/index.php?title>.

дверях він збив бабусю, яка прийшла за онуком, але навіть не зупинився. Вибігши на вулицю, Сергій побачив на зупинці автобус і навпростець кинувся до нього, не звертаючи увагу на червоне світло, яке загорілося на світлофорі. Він заскочив до автобуса в останню мить, але сплачувати за проїзд не поспішав. Через дві зупинки хлопець вийшов, купив морозиво й кинув обгортку з нього на тротуар.

Павло, який ішов за однокласником, допоміг бабусі піднятися, пропустив дівчаток-однокласниць. Вийшовши зі школи, він попрямував до пішохідного переходу, дочекався зеленого світла й обережно перейшов вулицю до зупинки. Сівши в автобус, хлопець заплатив за проїзд, а коли на наступній зупинці в автобус увійшла жінка з малою дитиною, поступився їй місцем.

А зараз, дайте відповіді на такі запитання: **чи відповідальні особи з розповіді? Що таке відповідальність? Відповідають бажуючі. Викладач підсумовує.**

Відповідальними можна бути лише за себе самого і лише за свої вчинки. Наслідки твого вибору – це ознака твоєї відповідальності.

Водночас, уникнення від відповідальності ми відчуваємо на собі ще з дитячого садочку. Мабуть, у кожного бували випадки, коли можливо навіть не умисно, завдаючи шкоду намагалися приховати наслідки, або просто звинуватити когось іншого. "Це не я зробив", "це само сталось", "у цьому винен інший", "я не хотів" – це ті виправдання, коли побоюючись відповідальності за наслідки ми старалися позбутися своєї вини чи участі¹⁴. Адже, зазвичай відповідальність передбачає певне покарання.

4.2. Що таке попередження насильства у сім'ї? Заходи з попередження сімейного насильства (15 хв.).

Мабуть, у кожного були і такі випадки, коли вчинивши щось погане ви чули від мами, вихователя чи вчителя: "на перший раз пробачаю", або "я тебе попереджаю, якщо ще раз так вчиниш...". Таким чином, вам давали шанс виправитися. **Чи правильно це? Відповідають бажуючі.**

А як ви думаєте, чи можна надавати такий шанс тому, хто вчинив насильство в сім'ї? Відповідають бажуючі. Викладач підсумовує.

---

¹⁴ Відповідальність [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: http://www.rozdum.org.ua/?page_id=1726.

Справді, у деяких випадках державою передбачено заходи з попередження насильства в сім'ї. Завдяки цим заходам, у багатьох випадках, домашнє насильство більше не повторюється.

Зараз ви усі отримаєте таблицю у якій зазначено, якими можуть бути заходи з попередження домашнього насильства та розкрито, як вони застосовуються. Уважно ознайомтеся з ними, тому що далі буде особливе завдання. *Роздаємо додаток 1 до заняття 4.*

4.3. РОЛЬОВА ГРА "Попередження домашнього насильства" (17 хв.).

Викладач обирає шістьох бажаних, об'єднує їх по двоє та роздає їм сценарії трьох РОЛЬОВИХ ІГОР, які вони мають розіграти (додатки 2, 3 і 4 до заняття 4).

Тепер, якщо всі ознайомились із заходами попередження домашнього насильства, ми застосуємо РОЛЬОВУ ГРУ "Насильство в сім'ї". Так, хтось буде жертвою, хтось правопорушником, а ми усі разом визначимо який захід попередження необхідно застосувати у цьому випадку домашнього насильства.

Розглядаємо першу ситуацію. *Особи, які гратимуть ролі чоловіка і дружини виходять на середину класу та розігрують РОЛЬОВУ ГРУ № 1 (додаток 2 до заняття 4).*

Розглядаємо другу ситуацію. *Особи, які гратимуть ролі чоловіка і дружини виходять на середину класу та розігрують РОЛЬОВУ ГРУ № 2 (додаток 3 до заняття 4).*

Розглядаємо третю ситуацію. *Особи, які гратимуть ролі чоловіка та сестри його дружини виходять на середину класу та розігрують РОЛЬОВУ ГРУ № 3 (телефонна розмова) (додаток 4 до заняття 4).*

Після кожної РОЛЬОВОЇ ГРИ відбувається обговорення. Викладач запитує: які заходи попередження домашнього насильства можна застосувати? Чому не можна застосувати інші? Або чи можна застосувати інші? Відповідають бажані.

Відповіді для викладача: перша ситуація – офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства у сім'ї, взяття на профілактичний облік; друга ситуація – направлення на проходження корекційної програми; третя ситуація – винесення захисного припису.

4.4. Підсумки заняття та вправа МІКРОФОН (7 хв.).

Наше заняття наблизилося до завершення. Ви отримали знання про заходи з попередження насильства у сім'ї. Проте, хочу наголосити, що ці заходи не виключають притягнення до юридичної відповідальності.

Тепер уявіть, що після заняття до вас підійшов журналіст і попросив коротко розповісти, *які є заходи попередження насильства у сім'ї? У яких випадках можна застосовувати офіційне попередження? Хто може поставити на профілактичний облік? Коли направляють на проходження корекційної програми? Які дії може бути заборонено чинити захисним приписом? Що було цікавого на цьому занятті? Відповідають бажуючі за допомогою уявного мікрофону.*

Якщо залишається час, викладач коротко розповідає про причини і особливості застосування правообмежень при захисному приписі, про зміст проведення корекційної програми.

ЗАХОДИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'І¹⁵

1.	Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї	<p>Працівник поліції офіційно попереджує кривдника, що такі дії, згідно закону, є правопорушенням і його може бути притягнуто до передбаченої законом відповідальності.</p>
2.	Взяття на профілактичний облік членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї	<p>Працівники поліції беруть кривдника на такий облік після винесення йому офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.</p> <p>Знімають з обліку лише за умови, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї він жодного разу не вчинив домашнього насильства.</p>
3.	Направлення кривдника на проходження корекційної програми	<p>Якщо після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства у сім'ї, кривдник знову вчиняє домашнє насильство, працівники поліції направляють його для обов'язкового проходження корекційної програми.</p> <p>Корекційна програма – це програма зміни ставлення людини до неправильного способу поведінки. Тобто кривдника навчають, що людина заслуговує на повагу, конфлікт можливо вирішити мирно, будь-які насильницькі дії в сім'ї неприпустимі.</p>
4.	Захисний припис	<p>Якщо після офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства у сім'ї, кривдник знову вчинив домашнє насильство, працівником поліції може бути винесено йому захисний припис - заборону чинити певні дії по відношенню до інших членів сім'ї, а саме: знову вчиняти насильство; розшукувати чи контактувати з жертвою насильства в сім'ї, яка перебуває під захистом; вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.</p> <p>Такі обмеження встановлюються до 30 діб.</p>

¹⁵ Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»
<http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2789-14>.

РОЛЬОВА ГРА № 1

Дружина: Іване, чому ти так пізно прийшов з роботи?

Чоловік: Коли хочу тоді приходжу!

Дружина: Ти що п'яний? Ти ж не вживаєш спиртного! Я вперше тебе таким бачу!

Чоловік: Хочу і вживаю! І взагалі, я хочу випити ще!

Дружина: Ні, ти більше не будеш пити!

Чоловік: Що ти сказала? Ти знаєш що я з тобою зроблю! *(штовхає дружину, перекидає стілець)*

Дружина *(негайно телефонує у поліцію, каже що вчиняється домашнє насильство та називає адресу):* насильство в сім'ї, вул. Квітнева, буд. 5, кв. 2.

РОЛЬОВА ГРА № 2

Дружина: Іване, чому ти так пізно прийшов з роботи?

Чоловік: Яка тобі різниця! Йди звідси! *(штовхає дружину)*

Дружина: Ти п'яний! Тобі лише місяць тому офіційно попереджали про неприпустимість вчинення насильства у сім'ї!

Чоловік: Мені всеодно! Тільки посмій викликати поліцію! *(перекидає стілець, хапає дружину за руку)*

Дружина: Забери руки! Мені боляче!

Чоловік: Іди геть! *(знову штовхає дружину)*

Дружина *(негайно телефонує у поліцію, каже що вчиняється домашнє насильство та називає адресу):* насильство в сім'ї, вул. Квітнева, буд. 5, кв. 2.

Додаток 4 до заняття 4
(виготовити дві копії і роздати учасникам діалогу)

РОЛЬОВА ГРА № 3
(телефонна розмова)

Чоловік: Алло, Оксано, моя дружина зараз у тебе?

Сестра дружини: Для чого ти цікавишся?

Чоловік: Бо вона втекла з дому!

Сестра дружини: А що їй лишалося? Ти лише нещодавно пройшов корекційну програму і знову вчиняєш домашнє насильство! Тебе буде покарано!

Чоловік: То вона таки в тебе? Нехай лише спробує позвонити в поліцію! Синці сходитимуть довго... Я зараз приїду.

Сестра дружини: Ти хворий! Вона не в мене. Я навіть не знаю де вона, але якби і знала, то нічого тобі не сказала б! І, доречі, вона вже зателефонувала в поліцію! *(вимикає телефон)*

ЗАНЯТТЯ 5. ЯКА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЧЕКАЄ НА СІМЕЙНОГО АГРЕСОРА?

Час проведення: 45 хвилин.

Аудиторія: 20–25 осіб.

План:

5.1. Що таке "юридична відповідальність"? Види юридичної відповідальності за сімейне насильство (12 хв.).

5.2. Метод ЗНАЙДИ ВІДПОВІДНІСТЬ "Яку саме юридичну відповідальність передбачено за насильство в сім'ї" (12 хв.).

5.3. РЕФЛЕКСІЯ "Стоп насильству в сім'ї" (3 хв.).

5.4. ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ "Найкращі практики у протидії домашньому насильству в різних країнах світу" (18 хв.).

Обладнання: ПРАВИЛА роботи на заняттях, дошка для записів, маркери, стільці, чисті аркуші паперу на кожного з учасників заняття.

Роздаткові матеріали: 1) таблиця "Види юридичної відповідальності за насильство в сім'ї" (*виготовити достатню кількість копій і роздати один примірник на двох учасників заняття*); 2) пазли для об'єднання в групи (*виготовити копії та розрізати їх за розміткою в розрахунку, щоб окремий фрагмент пазлу дістався кожному учаснику заняття; якщо учасників заняття менше, ніж можливих фрагментів, декому можна надати одразу два фрагменти з одної картинки*); 3) таблиця до вправи "Знайди, яку саме юридичну відповідальність передбачено за насильство в сім'ї" (*виготовити і роздати 2 примірники на кожну малу групу*); 4) інформація для "господарів" ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ (*роздрукувати та роздати "візитівки" про країни чотирьом відібраним учасникам заняття*); 5) контакти українських організацій, які ефективно протидіють сімейному насильству (*виготовити достатню кількість копій і роздати примірник кожному учаснику заняття*).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

5.1. Що таке "юридична відповідальність". Види юридичної відповідальності за сімейне насильство (12 хв.).

На минулих заняттях ми вивчали заходи з попередження домашнього насильства. *Та що робити, якщо, незважаючи на застосування таких заходів, насильство в сім'ї повторюється? Особливо, якщо при цьому завдається реальна шкода здоров'ю і виникає загроза життю людини? Відповідають бажано.*

У таких випадках державою передбачено юридичну відповідальність. Що це за відповідальність та у яких випадках вона застосовується, ми з'ясуємо на цьому занятті.

Ви вже знаєте, що кожна людина має права, зокрема право на захист від насильства у сім'ї, а на цьому занятті ви маєте засвоїти, що окрім прав, кожна людина має і обов'язки.

Так, давайте зробимо з вами РУХЛИВУ ВПРАВУ "Літачок", який назвемо "Законодавство". *Роздаємо кожному учаснику заняття чистий аркуш паперу. Якщо ви вмієте робити літачок – робіть, якщо не вмієте – повторюйте за мною. Викладач разом з учасниками заняття складає паперовий "літачок".*

Коли літачок складено, на одному крилі пишемо "Право", а на іншому — "Обов'язок". Давайте перевіримо, як він літає? *Учасники заняття запускають "літачки", після їх "приземлення" підбирають (не обов'язково свої). А тепер, давайте відірвемо крило літачка на якому написано "Обов'язок". Ваш літак полетить? Хто хоче, може спробувати. Ні. З одним крилом літаки не літають.*

Таким чином, прав без пов'язаних з ними обов'язків не буває. Якщо особа порушує чийсь юридичні права, вона вчиняє правопорушення. І, відповідно, несе юридичну відповідальність (покарання), яка є юридичним обов'язком правопорушника.

Залежно від порушеного права іншої особи правопорушник може нести **різні види юридичної відповідальності**. Зокрема, за насильство в сім'ї, в основному, законодавством передбачено адміністративну та кримінальну юридичну відповідальність. Іноді, може наставати цивільно-правова відповідальність. Відповідно, покарання за адміністративні правопорушення передбачено у Кодексі України про адміністративні правопорушення, за кримінальні – у Кримінальному кодексі України, за цивільно-правові –

покарання визначаються судом при розгляді справи у кожному конкретному випадку.

Для того, щоб розібратися, які саме покарання передбачено у цих кодексах та за що, кожна пара учасників заняття отримає таблицю "Види юридичної відповідальності за сімейне насильство". Час на ознайомлення 3 хв. Після цього, троє бажаючих по черзі розкажуть усім присутнім про кожен із видів юридичної відповідальності за домашнє насильство.

Зверніть увагу, біля кожного виду юридичної відповідальності є картинка. **Що вона символізує?** Не поспішайте відповідати. Відповідь дасте після опрацювання матеріалу. *Викладач роздає додаток 1 до заняття 5 та стежить за часом на виконання завдання. Далі відбувається РОБОТА У ПАРАХ та виступають троє бажаючих, інші можуть доповнювати.*

Кожне окреме правопорушення як явище реальної дійсності завжди конкретне і має риси, що дозволяють розмежувати кримінальні правопорушення від адміністративних правопорушень чи порушень цивільних прав людини тощо. Конкретність кожного правопорушення полягає у тому, що воно вчиняється конкретною особою, у певному місці, у певний час, порушує конкретну норму конкретної галузі права, характеризується точно визначеними ознаками. І, як видно із картинок, покарання за кримінальні правопорушення є суворішими, ніж за адміністративні проступки.

5.2. Метод ЗНАЙДИ ВІДПОВІДНІСТЬ "Яку саме юридичну відповідальність передбачено за насильство в сім'ї" (12 хв.).

Перевіримо як ви засвоїли, за які саме дії настає адміністративна, кримінальна чи цивільно-правова відповідальність. Для цього застосуємо метод ЗНАЙДИ ВІДПОВІДНІСТЬ.

Для цього, попрацюємо у групах. Зараз ви отримаєте фрагмент пазла, та за складеним зображенням об'єднаєтесь у чотири групи. *Викладач роздає додаток 2 до заняття 5 та слідкує за тим, щоб учасники заняття об'єдналися у чотири групи за зображеннями на пазлах.*

Тепер ви отримаєте таблицю, у першій колонці якої зазначено правові ситуації, а у другій колонці – статті адміністративного, кримінального чи цивільного кодексів. *Роздаємо додаток 3 до заняття 5.* Вам необхідно визначити за якими статтями та якого кодексу, правопорушника із наведених правових ситуацій буде притягнуто до юридичної відповідальності. Для цього, за допомогою методу ЗНАЙДИ

ВІДПОВІДНІСТЬ уважно прочитайте таблицю і, обговоривши у групі, з'єднайте види юридичної відповідальності з правовими ситуаціями, що їм відповідають. *Викладач слідкує за роботою в МАЛИХ ГРУПАХ та за часом (не більше 5 хв.).*

*Після опрацювання представники кожної з груп, по черзі, розглядають правові ситуації та обґрунтовують свій вибір. Викладач запитує **чи є інші варіанти?** Якщо необхідно роз'яснює та підсумовує.*

Відповіді для викладача: 1 - 4; 2 – 1; 3 – 2; 4 - 3.

5.3. РЕФЛЕКСІЯ "Стоп насильству в сім'ї" (3 хв.).

Для того, щоб перевірити здобуті знання ми застосуємо модифікований метод з поєднанням РЕФЛЕКСІЇ та СТОП-КАДРУ. Ви прослухаєте ситуацію про насильство в сім'ї. Завдання полягає у тому, що коли викладач зупинятиметься, вам необхідно сказати чи передбачено за такі дії юридичну відповідальність (якщо так – то яку, а якщо ні – то чому). Отже, хто знає відповідь піднімає руку.

Викладач зачитує, зупиняючись на кожній три крапці, а учасники заняття коментують: "Батько Петрика прийшов після роботи збуджений та під впливом алкоголю. Він без причини кричить на сина та його маму..., він так вчиняє не вперше, і навіть раніше працівник поліції виписував йому попередження... Потім він схопив мобільний телефон сусідки, яка в той час була у них в гостях та стала заступатися, розбив його ногою... Став погрожувати застосуванням фізичної сили..., побив Петрика, після чого у нього лишилися синці... Можливо також, що травми більш серйозні (наприклад, переломи)... тощо "

5.4. ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ "Показові практики у протидії домашньому насильству в різних країнах світу" (18 хв.).

Наше заняття наблизилося до завершення. Отже, ми розглянули як протидіють насильству в сім'ї в Україні. Втім, оскільки проблема домашнього насильства охоплює увесь світ, тому зараз ми проведемо ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЮ, на яку запросимо "посадовців" тих країн світу, які відомі цікавими практиками у протидії насильству в сім'ї. Нам потрібні п'ять бажаних, які будуть грати їх ролі.

Роздаємо чотирьом учням – учасникам ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ матеріали додатку 4 до заняття 5. Час на ознайомлення – 1 хв.

Тепер, у порядку черги, наші "господарі прес-конференції" поділяться з усіма присутніми інформацією про найкращі практики протидії домашньому насильству у "їхніх" країнах. "Господарі" ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ по черзі представляються, зачитують інформацію на картках. Після кожного доповідача викладач просить бажаних задавати запитання або надати коментар щодо того, чи актуальна ця практика для України.

Завершуючи заняття викладач підбиває підсумки та наголошує на тому що в Україні крім державних органів, які були розглянуті раніше, вагомий внесок у протидії насильству у сім'ї здійснюють громадські організації. Акцентує увагу на такому:

"Серед українських громадських організацій, які ефективно діють у справі протидії домашньому насильству, необхідно відзначити Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда Україна". Ця інституція забезпечує дію щотижневої безкоштовної дитячої "гарячої лінії" та надає онлайн консультації.

Також заслуговують на окреме згадування особливі недержавні утворення – юридичні клініки, які діють у юридичних вищих навчальних закладах. Передусім, це юридичні клініки вищих навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ України.

Зараз ви отримаєте контактні дані цих недержавних організацій. У випадках, коли ви або ваші знайомі потребують захисту прав від насильства у сім'ї та від державних органів якісної допомоги не було надано, ви можете звернутися до них". *Роздаємо додаток 5 до заняття 5.*

Додаток 1 до заняття 5
(виготовити достатню кількість копій і роздати
один примірник на двох учасників заняття)

Таблиця "Види юридичної відповідальності за насильство в сім'ї"

<p>Адміністративна відповідальність</p> 	<p>Така відповідальність настає згідно статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення за вчинення якогось із проявів насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми, якщо особа на неї направлялась.</p> <p>Зокрема, серед покарань за такі дії: громадські роботи або адміністративний арешт.</p>
<p>Кримінальна відповідальність</p> 	<p>Настає тоді, коли домашнє насильство має ознаки злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України. Зокрема, коли завдано умисні чи необережні тілесні ушкодження, побої, або насильство в сім'ї має своїм наслідком вбивство.</p> <p>Серед покарань за такі дії: штраф, громадські роботи, виправні роботи, обмеженням волі, позбавленням волі.</p>
<p>Цивільно-правова відповідальність</p> 	<p>Якщо цими діями завдано моральної (психологічні травми та страждання) чи матеріальної (шкода фізичному здоров'ю чи майну) шкоди, звернення до місцевого суду дозволить відшкодувати ці збитки.</p> <p>Як правило, суд приймає рішення про виплату визначеної суми грошей як компенсацію.</p>

Додаток 2 до заняття 5
(виготовити копії та розрізати їх за розміткою в розрахунку, щоб окремий
фрагмент пазлу дістався кожному учаснику заняття; якщо учасників
заняття менше, ніж можливих фрагментів, декому можна надати одразу
два фрагменти з одної картинки)

Пазли для об'єднання в групи

Таблиця до вправи "Знайди, яку саме юридичну відповідальність передбачено за насильство в сім'ї"

Правова ситуація	Юридична відповідальність
<p>Іван Іванович випив з друзями зайвого. Коли прийшов додому почав сваритися з дружиною, кричати та погрожувати їй. Врешті, він взяв дуже коштовну вазу дружини, яку їй подарували ще до одруження, і навмисно розбив її. Така ситуація у цій сім'ї сталася вперше.</p>	<p>Частина 1 стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення — вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї, — тягнуть за собою громадські роботи або адміністративний арешт.</p>
<p>Незважаючи на те, що Василю Васильовичу після вчинення ним насильства у сім'ї було надано направлення на проходження корекційної програми, він її не пройшов. Це виявив працівник поліції, що відвідав цю сім'ю з бесідою.</p>	<p>Стаття 125 Кримінального кодексу України (умисне легке тілесне ушкодження)</p> <p>Частина 1. Умисне легке тілесне ушкодження (таким тілесним ушкодженням є ушкодження, що має незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більш як шість днів (синець, подряпина тощо) — карається штрафом або громадськими роботами або виправними роботами.</p> <p>Частина 2. Умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності (від шести до двадцяти одного дня),— карається громадськими роботами або виправними роботами, або арештом або обмеженням волі.</p>

<p>Петро Петрович повернувся додому пізно, у поганому настрої, безпричинно почав сваритися з п'ятнадцятилітнім сином Іваном, завдав йому побоїв (медичний заклад зафіксував на його обличчі синці та гематоми).</p>	<p>Частина 2 статті 173-2 Кодексу України про Адміністративні правопорушення — ті самі дії, які передбачено частиною 1 статті 173-2 цього ж Кодексу вчинені особою, яку протягом року вже було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті, — тягнуть за собою громадські роботи або адміністративний арешт.</p> <p>Також у цій ситуації можна подати позовну заяву до суду про відшкодування матеріальної та моральної шкоди.</p>
<p>Дочку Василини Василівни — Тетяну, декілька місяців тому було піддано адміністративному стягненню за психологічне насильство. Втім, вона знову словесно ображає свою матір-пенсіонерку, погрожує що відбере квартиру та залякує, що відправить до психіатричної лікарні. Внаслідок цього Василина Василівна постійно хвилюється, у неї стали постійно тремтіти руки, ліва рука стала погано рухатися. Вона зверталася до лікаря-психіатра, який констатував погіршення її здоров'я та призначив їй дороге лікування.</p>	<p>Працівники поліції винесуть офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї на підставі Закону України "Про попередження насильства в сім'ї".</p> <p>Також у цій ситуації можна подати позовну заяву до суду про відшкодування матеріальної та моральної шкоди.</p>

Інформація для "господарів" ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ¹⁶

Сполучені Штати Америки

Роль учасника заняття: шериф

У місцевій поліції США функціонують спеціальні підрозділи, завданням яких є ретельне вивчення випадків сімейних конфліктів, проведення розслідування фактів домашнього насильства, сприяння їх недопущенню та припиненню, надання допомоги жертвам, розірвання циклу насильства і його продовження з покоління в покоління, професійна підтримка місцевих та регіональних ініціатив з реагування на насильство в сім'ї.

Так, уповноважений працівник відділу протягом декількох днів після інциденту зустрічається наодинці з жертвами домашнього насильства та обговорює деталі вчиненого насильства.

У цих первинних контактах офіцер поліції виступає консультантом для жертви, він обговорює основи її особистої безпеки та надає інформацію про права людини, повідомляє про процедури отримання заборонних наказів, заборони переслідування. Приблизно у 10 % зафіксованих випадків поліцейські одержують додаткову інформацію для того, щоб заарештувати агресора або попередити подальше переслідування потерпілої сторони сімейного конфлікту.

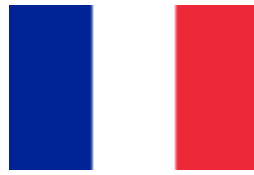
Разом із цим, останніми роками досліджуються питання ефективності ізоляції (арешту) агресора і пропонуються інші заходи реагування, де поряд з обмеженням особистої свободи переважно застосовуються проведення профілактичних бесід та залучення примирювальних процедур.

Поліцію та службу шерифів задіюють і для забезпечення виконання домовленостей між сторонами сімейного конфлікту. Наприклад, супроводження зустрічей, контроль за виконанням обмежень у спілкуванні (у тому числі за допомогою електронних пристроїв контролю за пересуванням – електронних браслетів).

¹⁶ Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству [Науково-практичний посібник] / А.О. Галай, В.О. Галай, Л.О. Головка, В.В. Муранова та ін. / За заг. ред. А.О. Галай. — К.: КНТ, 2014. — 116 с.

Франція

Роль учасника заняття: міністр захисту прав жінок

Державна політика з попередження насильства у сім'ї у Франції покладається на французьке міністерство захисту прав жінок. У своїх галузях його діяльність підтримують міністерства внутрішніх справ, юстиції, соціальних справ та охорони здоров'я.

Так, французька поліція взаємодіє з "гарячою мобільною лінією", що дозволяє оперативно прибувати на місце конфлікту; правові можливості дозволяють невідкладно вилучати агресорів із сімейних помешкань; зручним є використання, правда лише за рішенням суду, електронних GPS-браслетів, які передають до поліції сигнал тривоги при наближенні агресора до певного місця або за сигналом потерпілої особи.

Для ефективної комунікації державних органів, уповноважених на попередження та протидію насильству у сім'ї з недержавними інституціями, які надають соціальні послуги у цій сфері, на спеціалізованому сайті французького уряду розміщена інтерактивна карта Франції, на якій узагальнені контактні дані зазначених громадських об'єднань.

Особливо важливим визнано посилення профілактичної складової протидії насильству у сім'ї. Зокрема, діє практика програм навчання та виховання молоді, що призначені для впровадження у пенітенціарних установах та у притулках для біженців.

Вірменія

Роль учасника заняття: голова громадської організації "Суспільство без насильства"

Як і в багатьох пострадянських країнах, у Вірменії питання протидії насильству у сім'ї якісно не урегульоване. Проте існують деякі цікаві організаційні практики.

Серед них — існування Державної міжвідомчої комісії з боротьби з гендерним насильством. Її завдання полягає в координації дій різних структур в сфері гендерного насильства і нагляд за їх фінансуванням.

За відсутності якісної державної підтримки жертв насильства дані завдання вирішують недержавні організації. Так, у Вірменії існують три притулки, в яких надається психологічна допомога та проводяться навчання з набуття основних професійних навичок, діють декілька "гарячих ліній".

Особливо цікавою є практика протидії насильству у сім'ї, що розроблена громадською організацією "Суспільство без насильства". Ця організація ініціювала діяльність своєрідних "груп швидкого реагування" на насильство в сім'ї. До складу групи входять журналіст, соціальний працівник та адвокат, які при виїзді на місце сімейного конфлікту забезпечують не лише надання різної допомоги потерпілій особі, але й сприяють висвітленню такої реакції у засобах масової інформації.

Австралія

Роль учасника заняття: директор школи

Застосовувані заходи у діяльності поліції і громадських організацій у Австралії не особливо відрізняються від описаних у інших країнах.

Проте, у Австралії особливу увагу приділено попередженню насильства у сім'ї, що включає просвітню і виховну роботу з молоддю, соціальну роботу з потерпілими та правопорушниками, навчання та надання інформації суспільству щодо боротьби з домашнім насильством.

Це пов'язано з тим, що не маючи значних зрушень у застосуванні корекційних програм для сімейних агресорів, австралійський уряд зосередив увагу на роботі з молоддю. Запроваджені освітні програми у школах були визначені в якості ключової стратегії зі скорочення масштабів насильства в суспільстві.

Загалом зміст таких програм виховання дітей та молоді включає:

- підкреслення руйнуючого впливу насильства у сімейних відносинах;
- підвищення обізнаності про масштаби насильства у сімейних відносинах;
- збільшення розуміння студентів про наслідки домашнього насильства;
- виховання молоді в дусі неприйняття насильства і протиправних дій у сімейних та приятельських відносинах з метою запобігання та припинення поширеності таких дій;
- навчання не замовчувати випадки насильства в сім'ї та повідомляти компетентні органи щодо сімейного насильства;
- заохочення у студентів розвивати не насильницькі, справедливі сімейні та приятельські відносини;
- ознайомлення студентів з наявними державними органами та недержавними організаціями, які прийдуть на допомогу при вчиненні насильства у сім'ї.

Ці програми навчають дітей та молодь правилам толерантного співіснування, надають навиків мирного подолання конфліктів та управління гнівом поряд з повагою до інших людей і терпимості до різноманітності.

Додаток 5 до заняття 5
(виготовити достатню кількість копій і
роздати примірник кожному учаснику заняття)

Контакти українських організацій, які протидіють сімейному насильству

<i>Назва недержавної організації</i>	<i>Контактні дані</i>
Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда Україна"	03113, Київ - 113, а/с 26 E-mail: info@la-strada.org.ua .
Національна "гаряча лінія" з попередження домашнього насильства	0800-500-335 зі стаціонарного телефону або 386 – з мобільного для операторів МТС чи Київстар (дзвінки безкоштовні).
Національна дитяча "гаряча лінія"	0800-500-225 зі стаціонарного телефону або 772 з мобільного (для операторів МТС чи Київстар дзвінки безкоштовні)
Юридична клініка "De jure" Національної академії внутрішніх справ	02121, м. Київ, вул. Колекторна, 4 Попередній запис на консультацію за телефоном 044 561-18-71 Он-лайн консультування: • http://vk.com/street_law_clinic_navs • E-mail: lc_dejure@ukr.net

ЗАНЯТТЯ 6. ЯК ВИРІШИТИ СІМЕЙНИЙ КОНФЛІКТ БЕЗ НАСИЛЬСТВА

Час проведення: 55 хвилин.

Аудиторія: 20-25 осіб.

План:

6.1. МОТИВАЦІЯ та ЗНАЙОМСТВО (5 хв.).

6.2. Що таке конфлікт (5 хв.).

6.3. Коли конфлікт виникає та чим відрізняються поняття "позиція" і "інтереси" сторін конфлікту (9 хв.).

6.4. Розгляд методу Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ (6 хв.).

6.5. ПЕРЕГОВОРИ та правила їх проведення (20 хв.).

6.6. Підсумок курсу та заповнення анкети (10 хв.).

Обладнання: коло стільців, дошка (екран) для записів, маркери.

Роздаткові матеріали: 1) визначення поняття "конфлікт" (виготовити необхідну кількість примірників, вирізати, роздати один на двох учасників заняття); 2) ситуація "Молоко" (роздрукувати примірники для двох учасників РОЛЬОВОЇ ГРИ); 3) метод Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ (виготовити необхідну кількість примірників і роздати один на двох учасників заняття); 4) етапи проведення ПЕРЕГОВОРІВ (виготовити необхідну кількість примірників і роздати один на двох учасників заняття); 5) ПРАВОВА СИТУАЦІЯ "Улюблений фільм" (виготовити необхідну кількість примірників і роздати один на двох учасників заняття); 6) анкета виявлення знань учасників за програмою "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" (виготовити достатню кількість примірників та роздати кожному учаснику після заняття).

ХІД ЗАНЯТТЯ:

6.1. МОТИВАЦІЯ та ЗНАЙОМСТВО (5 хв.).

Сьогодні ми спробуємо розібратися з таким явищем як сімейний конфлікт та поняття конфлікту загалом, а також з'ясуємо причини виникнення сімейних конфліктів та правові способи їх подолання. Так сталося, що

людське спілкування, особливо якщо це стосується сімейних відносин, не може обійтись без конфліктів. Всі ми різні, у кожного з нас свої бажання, потреби і інтереси, які дуже часто не співпадають і змушують нас сперечатись один з одним. Хтось називає конфлікт хворобою спілкування, а інший навпаки вважає, що у спорі народжується істина. Проте всі ми розуміємо, що конфлікти дуже часто можуть негативно впливати на людей, руйнувати стосунки між рідними, робити людей ворогами. Тому важливо розуміти, що таке конфлікт, шукати шляхи його розв'язання.

Перед тим, як перейти до заняття, давайте почнемо з короткого знайомства (*проводимо ЗНАЙОМСТВО за будь-якою формою*).

6.2. Що таке конфлікт (5 хв.).

Давайте спробуємо разом визначити, що ж таке конфлікт? Зробимо це за допомогою методу НЕЗАКІНЧЕНОГО РЕЧЕННЯ, таким чином: кожен з вас по черзі каже: "коли я думаю про слово конфлікт я уявляю собі ..." і називає 1-2 слова, які асоціюються у вас з поняттям "конфлікт". *Опитуємо всіх учасників по колу або за бажанням у випадку, якщо учасників багато. Відповіді записуємо.*

Ми отримали дуже багато відповідей, тому можна припустити, що ви добре знайомі з конфліктами. Тепер давайте розглянемо визначення конфлікту, яке ми підготували. *Роздаються картки з визначенням поняття "конфлікт" (додаток 1 до заняття 6). Один з учасників або викладач зачитують його.*

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії¹⁷.

Таким чином, якщо мати каже сину робити уроки, а він хоче пограти у футбол, якщо ви хочете подивитись кіно, в той час як дідусь дивиться новини, тобто якщо має місце зіткнення, різниця інтересів, в усіх цих випадках ми маємо справу з конфліктом.

Тепер, коли ми більш-менш з'ясували, що таке конфлікт, дайте відповідь на такі запитання: *З якими конфліктами, у тому числі сімейними, ви стикалися у своєму житті? Чи вдалось вам їх вирішити і якщо так, то яким чином? Якщо вам не вдавалось вирішити конфлікт, то до яких наслідків це призводило?*

---

¹⁷ Соціальна психологія: підручник/ Корнев М.Н., Коваленко А. Б. – К.: 1995.— с. 199

6.3. Коли виникає конфлікт та чим відрізняються поняття "позиція" та "інтереси" сторін конфлікту (9 хв.).

Хтось пожартував, що в світі більше конфліктів, ніж в пустелі піщинок. Проте хоч конфлікти і зустрічаються так часто, кількість джерел (причин) конфліктів, на превеликий подив, невелика. Більшість конфліктів, в яких ми беремо участь, пов'язана з наступними причинами: насущні потреби, відмінності в цінностях, відмінності у сприйнятті, відмінності інтересів, брак ресурсів і психологічні потреби.

Аналізуючи і виявляючи корені конфлікту, можна знайти спосіб його вирішення. Наприклад, якщо корені конфлікту лежать у відмінностях цінностей, його учасники можуть спробувати віднести до поглядів один одного з повагою і розумінням. Якщо корені конфлікту лежать у відмінностях у сприйнятті, вони можуть зробити спробу уточнити свої уявлення, звірити інформацію і виправити непорозуміння. Якщо корені конфлікту лежать у відмінностях інтересів, можна спробувати "пояснити" один одному свої інтереси і знайти взаємоприйнятне рішення.

Як вже було сказано на початку заняття, всі люди різні і мають свої власні інтереси та позиції. Зазвичай, учасники конфлікту займають різні позиції. "Це моя позиція, — говорить один", "А це моя позиція, — відповідає інший". Як правило, зіткнення позицій важко владнати, бо жодна зі сторін не має бажання відмовлятися від своєї позиції. І як правило, позиції обох сторін важко задовольнити в повному обсязі.

Конфлікт можна вирішити більш ефективно, якщо його учасники прагнуть виявити глибинні інтереси один одного, які лежать в основі конфлікту. Якщо позиції учасників завжди несумісні, то глибинні інтереси можна задовольнити у більшості випадків.

Щоб краще зрозуміти сказане давайте розглянемо таку ситуацію (*роздаємо додаток 2 до заняття б*). Двоє бажаних учасників заняття у ролях програвуть ситуацію "Молоко"¹⁸:

Фінал ситуації зачитує викладач. Брат і сестра перезирнулись. Ніхто з них не був задоволений, тому що ніхто не отримав того, що хотів насправді. Брат хотів відлити молока, щоб нагодувати сусідських кішок. А сестрі потрібен був порожній пакет: вона хотіла зробити з нього годівницю для птахів.

---

¹⁸ ситуація використана і перероблена з посібника Конфликт и общение: Путеводитель по лабиринту регулирования конфликтов – Кишинеу, Видавництво «ARC», 1997. – с. 156.

А зараз спробуємо розібрати цю ситуацію. Скажіть, будь-ласка:

1. *В чому заключалась позиція сестри? Чого вона хотіла насправді?*
2. *В чому заключалась позиція брата? Чого він хотів насправді?*
3. *Як мати вирішила конфлікт дітей? Що могла мати спитати в дітей, щоб були задоволені глибинні інтереси обох?*
4. *Чи могли брат і сестра самостійно вирішити свій конфлікт без допомоги матері?*

Відповідають бажуючі. Таким чином, рішення конфлікту може бути знайдене, якщо його учасники задумуються про глибинні інтереси один одного.

6.4. Розгляд методу Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ (6 хв.).

Використання різних способів подолання сімейних конфліктів передбачають, що сторони конфлікту говорять один з одним, прагнуть виявити свої справжні потреби та інтереси. Навряд інша людина здогадається, що ви насправді хочете, якщо ви про це їй не скажете. Згадайте хоча б ситуацію "Молоко".

Але просто говорити про свої проблеми мало. Треба знати, як це робити. Уявіть, що ваші батьки чи рідні під час сварки кричать на вас і це вас сильно дратує. Якщо ви йому скажете: "Перестаньте горлати на мене!", навряд чи вони виконають вашу вимогу. Якщо ж ви побудуєте свою вимогу відповідно до методу Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ, то вас чекатиме кращий результат.

Зараз ми ознайомимось з цим методом. *Викладач роздає картки з поясненням методу Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ (додаток 3 до заняття б).* Учасники по черзі зачитують окремі частини. Викладач відповідає на запитання і акцентує увагу на важливих моментах.

Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ допомагає вам утримувати свою позицію, не перетворюючи іншу людину на вашого опонента. Цей метод може бути корисним в будь-якій обстановці, особливо, коли ви розсердились. Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ побудоване таким чином, щоб дозволити висловити свою думку про ситуацію найадекватніше.

6.5. ПЕРЕГОВОРИ та правила їх проведення (20 хв.).

Метод Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ зазвичай використовується як допоміжний у сукупності з іншими. Складні конфлікти передбачають більш складну процедуру їх вирішення із застосуванням складних методів. Одним з таких є переговори.

Переговори широко використовуються і в діловому обороті, і на побутовому рівні. За допомогою переговорів можна вирішити між собою будь-які сімейні проблеми та уникнути конфліктних ситуацій в майбутньому. Але навіть якщо такі виникають, перед тим як звернутися до суду і вирішити суперечку в судовому порядку, особи вдаються до переговорів.

Переговори — це неофіційне обговорення проблеми двома особами, котрі знаходяться в конфлікті.

Метод ПЕРЕГОВОРИ має декілька етапів. Зараз ви самостійно з ними ознайомитесь. *Викладач роздає парам додаток 4 до заняття 6. Після того, як всі учасники ознайомляться з матеріалом, викладач повинен відповісти на запитання, що виникли у зв'язку з цим. Викладач повинен переконатись, що всі учні добре зрозуміли, яким чином проводяться переговори.*

Тепер спробуйте самостійно розв'язати конфлікт за допомогою ПЕРЕГОВОРІВ. *Викладач роздає парам додаток 5 до заняття 6 і пропонує вирішити цю ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ за допомогою переговорів.*

Після того, як пари закінчать працювати викладач задає їм запитання: ***Чи сподобався вам цей метод? Чи вдалось вам вирішити сімейний конфлікт за його допомогою? Якби не запропоновані на занятті процедури примирення, чи міг зазначений конфлікт перерости у насильство в сім'ї?***

6.6. Підсумок курсу та заповнення анкети (10 хв.).

Це останнє заняття курсу "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї". Сподіваємось, що заняття були цікавими і корисними для вас. В якості підсумку усього курсу пропонуємо вам заповнити таку ж анкету, як і на вступному занятті, а ми побачимо, наскільки ваші знання і вміння з цієї теми поглибилися.

Роздаємо додаток 6 до заняття 6. Відбувається заповнення анкет. Після цього, при виникненні запитань, викладачі можуть на них відповісти.

Додаток 1 до заняття 6
(виготовити необхідну кількість примірників,
вирізати, роздати один на двох учасників заняття)

Визначення поняття "Конфлікт"

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — це зіткнення протилежно спрямованих позицій, інтересів, цілей, думок чи поглядів учасників взаємодії.

Ситуація "Молоко"

Брат і сестра сиділи за столом. На столі стояв пакет молока.

"Молоко моє!" — закричав хлопчик. Він схопив пакет .

"Ні, моє!" — заволатала дівчинка і вихопила пакет в брата.

"А ну віддай!" — закричав у відповідь брат.

"Ні, мені!" — заверещала дівчинка.

На кухню увійшла мати. " Мені набридли ваші постійні сварки", — сказала вона. Мати взяла у дівчинки пакет з молоком, дістала два стакани і налила в них молоко. Порожній пакет вона викинула.

Брат і сестра презирнулись. Ніхто з них не був задоволений, тому що ніхто не отримав того, що хотів на справді. Брат хотів відлити молока, щоб нагодувати сусідських кішок. А сестрі потрібен був порожній пакет: вона хотіла зробити з нього годівницю для птахів.

Брат і сестра сиділи за столом. На столі стояв пакет молока.

"Молоко моє!" — закричав хлопчик. Він схопив пакет .

"Ні, моє!" — заволатала дівчинка і вихопила пакет в брата.

"А ну віддай!" — закричав у відповідь брат.

"Ні, мені!" — заверещала дівчинка.

На кухню увійшла мати. "Мені набридли ваші постійні сварки", — сказала вона. Мати взяла у дівчинки пакет з молоком, дістала два стакани і налила в них молоко. Порожній пакет вона викинула.

Брат і сестра презирнулись. Ніхто з них не був задоволений, тому що ніхто не отримав того, що хотів на справді. Брат хотів відлити молока, щоб нагодувати сусідських кішок. А сестрі потрібен був порожній пакет: вона хотіла зробити з нього годівницю для птахів.

Додаток 3 до заняття 6
(виготовити необхідну кількість примірників
і роздати один на двох учасників заняття)

Метод Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Цей метод рекомендується для застосування примирення у спорі. Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ – метод, що допоможе без звинувачень і вимог виявити ваше ставлення до певної ситуації, передати іншій особі ваше відношення до її вчинку або поведінки, щоб інша людина змінила своє ставлення.

Складання Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ нагадує кулінарний рецепт:

1. **Подія або вчинок, що стались.** Висловіть суть справи. Уникайте "мовних подразнювачів" — слова на зразок "коли ви горлаєте чи гавкаєте на мене" навряд допоможуть порозумітись.

2. **Ваша реакція на неї.** Зазначте, як названі події чи вчинки впливають на вас (включаючи ображеність почуттів); не шукайте винуватців, не кажіть "ви мене з розуму зводите, це сердить мене".

3. **Результат, якому ви надасте перевагу.** Не формулюйте його як вимогу. Слідкуйте за тим, щоб вихід не був жорстко визначеним, а давав можливість для розробки нових варіантів.

Наприклад:

1. "Коли ви підвищуєте на мене голос..."

2. "... я відчуваю себе ображеним".

3. "Мені хотілося б мати можливість обговорити з вами спірне питання за нормальних обставин".

Додаток 4 до заняття 6
(виготовити необхідну кількість примірників
і роздати один на двох учасників заняття)

Етапи проведення ПЕРЕГОВОРІВ

Крок 1. Виступи сторін та прояснення інтересів.

Ідіть на переговори з бажанням зрозуміти іншу людину і зразу запропонуйте: "Давайте висловимося, в чому кожен з нас бачить суть проблеми". Коли говорить протилежна сторона, повторюйте їх слова, але не додаючи нічого від себе за змістом і пом'якшуючи (по можливості) "гострі кути". Після того як сторони висловилися, задавайте запитання, які допоможуть чітко визначити зацікавленість обох сторін у досягненні згоди. Бажано знайти близькі у обох бачення на проблему, схожі позиції.

Крок 2. Визначення наявної відсутності згоди.

На цьому етапі потрібно констатувати наявні вже домовленості та виділити ті проблеми, згода щодо яких не досягнута.

Крок 3. Висування пропозицій щодо подолання незгоди.

Якщо незгода є принциповою позицією, подумайте, чи зацікавлені ви у тому, щоб отримати цю згоду? Якщо так, спробуйте досягти згоди: нагадайте про те, що досягнуте порозуміння значно важливіше, ніж незначні невіршені проблеми. Запропонуйте вашому співбесіднику висловити своє бачення вирішення проблем. Ефективний прийом: запропонувати обом сторонам уявити себе з позицій третьої, нейтральної, сторони. З цієї позиції можна запропонувати спільно знайти максимальну кількість найрізноманітніших способів вирішення проблем (рекомендовано зробити це за методом МОЗКОВОГО ШТУРМУ).

Крок 4. Вибір рішення і формулювання договору (домовленості).

Коли декілька ідей-пропозицій висунуто, потрібно піддати їх "тесту на реальність": яка з цих пропозицій може бути реально прийнята і виконана обома сторонами. Після того, як ви дійшли згоди, чітко сформулюйте домовленість та перевірте, чи однаково розумієте її ви і протилежна сторона. Можна письмово викласти домовленість, укласти договір.

Крок 5. Виконання домовленості.

Досягнення домовленості передбачає її виконання. Невиконання веде до нових суперечностей, часто більш важких, ніж попередні. Але і ці домовленості можна подолати шляхом переговорів.

Додаток 5 до заняття 6
(виготовити необхідну кількість примірників
і роздати один на двох учасників заняття)

ПРАВОВА СИТУАЦІЯ "Улюблений фільм"

Уявіть, що сьогодні по телевізору йде фільм, який ви дуже хочете подивитись. Але ваш чоловік (дружина) перший увімкнув телевізор і вже дивиться свій улюблений серіал. У вас в квартирі тільки один телевізор і немає відеомагнітофону.

Завдання: розподіліть ролі і спробуйте домовитись за допомогою ПЕРЕГОВОРІВ, яку програму дивитись.

Уявіть, що сьогодні по телевізору йде фільм, який ви дуже хочете подивитись. Але ваш чоловік (дружина) перший увімкнув телевізор і вже дивиться свій улюблений серіал. У вас в квартирі тільки один телевізор і немає відеомагнітофону.

Завдання: розподіліть ролі і спробуйте домовитись за допомогою ПЕРЕГОВОРІВ, яку програму дивитись.

Уявіть, що сьогодні по телевізору йде фільм, який ви дуже хочете подивитись. Але ваш чоловік (дружина) перший увімкнув телевізор і вже дивиться свій улюблений серіал. У вас в квартирі тільки один телевізор і немає відеомагнітофону.

Завдання: розподіліть ролі і спробуйте домовитись за допомогою ПЕРЕГОВОРІВ, яку програму дивитись.

Уявіть, що сьогодні по телевізору йде фільм, який ви дуже хочете подивитись. Але ваш чоловік (дружина) перший увімкнув телевізор і вже дивиться свій улюблений серіал. У вас в квартирі тільки один телевізор і немає відеомагнітофону.

Завдання: розподіліть ролі і спробуйте домовитись за допомогою ПЕРЕГОВОРІВ, яку програму дивитись.

Додаток 6 до заняття 6
(виготовити достатню кількість примірників та
роздати кожному учаснику після заняття)

А Н К Е Т А

виявлення знань учасників за програмою "Практичне право: на попередження насильства в сім'ї" (проводиться на початку та після вивчення курсу)

1. Чи існує, на Вашу думку, проблема сімейного насильства у нашій країні?

Так   Ні   Ваш варіант _____

2. Назвіть види насильства в сім'ї (необхідне підкреслити):

Фізичне

Психічне

Моральне

Сексуальне

Економічне

Нехтування потребами членів сім'ї

3. За якими ознаками, на Вашу думку, можна зрозуміти, що у Вашій сім'ї відбувається насильство _____

_____

4. Чи потрібно державі втручатися у сімейні конфлікти (необхідне підкреслити)?

Ні, це лише сімейна справа

Так, це порушення прав людини

5. До кого можна звернутись за захистом у разі виникнення насильства в сім'ї (необхідне підкреслити):

Вчителя

Психолога

Працівника медичного закладу

Працівника поліції

Представника ЖЕК

Працівника суду

Сусідів

Представника громадської організації

Оператора "гарячою лінією"

Ваш варіант _____

ДОДАТОК. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ У НАВЧАЛЬНОМУ ПОСІБНИКУ

ОБСЛУГОВУЮЧІ (ДОПОМІЖНІ) МЕТОДИ

Ці методики застосовуються для створення на заняттях конструктивної демократичної робочої атмосфери. Вони майже не несуть навчального навантаження, не формують правових знань, вмінь, навичок, світоглядних уявлень аудиторії. Ці методи або зацікавлюють учасників у заняття, або спрямовані на закріплення, підсумкове усвідомлення отриманої під час заняття інформації. Таким чином, обслуговуючі методи дозволяють правильно використовувати інші групи методів. До їх числі належать такі методи та прийоми: правила, знайомства, мотивація, очікування, рухливі вправи, рефлексія, оцінювання та ін.

ПРАВИЛА

З-поміж допоміжних інтерактивних методів передусім доцільно охарактеризувати "ПРАВИЛА". Для того щоб під час занять з аудиторією було встановлено контакт, для досягнення взаєморозуміння та поваги доцільно на початку першого заняття встановити ПРАВИЛА роботи на заняттях.

Звід правил має пропонуватись як учасниками, так і викладачем з тим, щоб повністю досягти згоди щодо спірних моментів, які можуть виникнути на заняттях, передбачити та не допустити можливі організаційні протиріччя.

Після досягнення згоди щодо ПРАВИЛ вони затверджуються групою та викладачем. У разі порушення правил слід нагадувати порушнику про те, що він порушив запропоновані ним же положення. Як правило, група у спірних моментах підтримує викладача, а не порушника правил. Тобто фактично ПРАВИЛА встановлюють на заняттях конструктивне самоврядування сучасників.

Пропонуються такі ПРАВИЛА.

Мета занять – знання та практика їх застосування Правила:

- ♦ проявляти активність;
- ♦ керує заняттям викладач;
- ♦ взаємоповага;
- ♦ готовність до спільної роботи;

- ◆ намагання виступати всім;
- ◆ оцінюються найбільш активні;
- ◆ правила можуть доповнюватись та змінюватись за колегіальним рішенням;
- ◆ допускаються винятки з правил, які служать меті.

ЗНАЙОМСТВО

Вказаний метод не несе навчального навантаження. Він застосовується як правило, лише на початку вивчення дисципліни та слугує для того, щоб створити на заняттях невимушену, доброзичливу робочу атмосферу.

Переважно ЗНАЙОМСТВО здійснюється шляхом почергового представлення викладача та учасників. До традиційної пропозиції назвати своє ім'я та прізвище доцільно запропонувати відрекомендуватись за якоюсь із обраних викладачем ознак (наприклад, професійні уподобання, географічні ознаки тощо).

Інколи під час знайомства викладач може відповісти на сторонні запитання, які цікавлять аудиторію, з тим, щоб у подальшому, під час занять, не витратити на це час та увагу.

МОТИВАЦІЯ

Цей допоміжний метод застосовується для визначення очікувань учасників від вивчення навчальної дисципліни, доведення до їх відома її важливості, налаштування на отримання знань та спільну роботу.

Може проводитись у різних формах; вільна бесіда, відповіді на питання мозковий штурм тощо. Може проводитись як усно, так і в письмовій формі (у такому разі можливо записи зберегти для подальшої перевірки досягнення намічених цілей).

Доцільно застосовувати як перед вивченням навчальної дисципліни в цілому, так і перед вивченням окремої теми.

РЕФЛЕКСІЯ

Завершальна частина заняття (підведення підсумків, аналіз, самооцінка і коментування дій учасників) має не менше значення, ніж центральна частина заняття (РОЛЬОВА ГРА, ДИСКУСІЯ, ДЕБАТИ,

ОБГОВОРЕННЯ В МАЛИХ ГРУПАХ тощо). Для усвідомлення, засвоєння навчального матеріалу, особливо після застосування активних методів, доцільно було б ще раз відновити у пам'яті навчальний фрагмент. Метою РЕФЛЕКСІЇ є також те, щоб учасник, дії якого обговорюються, не просто усвідомив, що зроблено, але ще раз внутрішньо пережив ситуацію і сформував новий, правильніший зразок поведінки: "Тепер я б діяв так...".

Перед проведенням цієї частини викладачу слід проінформувати групу про те, що, вислуховуючи думки про проведену роботу, група й окремі її члени мають сприймати оцінки не як критику, а як допомогу, і на подальших етапах за можливості використовувати отримані поради.

Таке застереження важливе тому, що, на жаль, суб'єкти обговорення не завжди бувають готовими схвально сприйняти коментування колег, викладача, запрошеного спеціаліста, і тоді цей коментар не досягає мети. За відсутності такого застереження суб'єкт обговорення може замкнутися і під час повторної вправи знову припуститися аналогічних помилок.

Під час проведення названого методу роль тих, хто виступає, має зводитися не тільки до того, щоб продемонструвати неточності та помилки, шляхи їх усунення та виправлення, а й звертати увагу на вдалі дії учасників. При цьому важливо проаналізувати ці успішні кроки, вказати на їх позитивні наслідки, на можливість застосування їх в аналогічних ситуаціях у реальному житті.

Обговорюючи дії суб'єкта РЕФЛЕКСІЇ, слід дотримуватися таких рекомендацій:

- ♦ дайте можливість учаснику, дії якого обговорюються, висловитися першим і оцінити себе самому;
- ♦ поставтесь з повагою до всього, що робить ваш колега;
- ♦ знайдіть успіхи в діях суб'єкта аналізу і повідомте йому про досягнуте;
- ♦ схваліть творчий підхід, самостійні винаходи, несподівані ходи;
- ♦ не забувайте, що єдино правильного рішення, підходу, поведінки немає, що можливі й інші варіанти;
- ♦ висловлюйтесь коротко і точно;
- ♦ "економте репресію": критикуючи, обмежтеся двома-трьома фразами.

На закінчення доцільно запропонувати, можна на прикладі, шляхи можливої поведінки у ситуації, що підлягає аналізу.

РУХЛИВІ ВПРАВИ (КРИГОЛАМИ)

У більшості використовуються для того, щоб створити розкуту атмосферу на занятті, відпочити після інформаційно насиченого фрагменту заняття. КРИГОЛАМИ проводять у будь-якій частині заняття, але слід пам'ятати, що це — обслуговуючі методики, вони не несуть, як правило, інтелектуального навантаження і не спрямовані на досягнення результатів заняття, їх мета — розрядити напружену атмосферу, переключити увагу учасників, відпочити після напруженої вправи для оптимального переходу до наступної частини заняття. Рухливими вправами не треба "зловживати". Бажано "криголами" пов'язувати з правовою проблематикою, при вивченні складних і теоретично навантажених тем. Можна планувати рухливу вправу, пов'язану з темою заняття або з наближеною до неї правовою проблемою.

ПОТЯГ

Є одним із криголамів, що використані у навчальному комплексі.

Послідовність застосування методу наступна. Ведучий пропонує утворити "живий" залізничний ешелон. Для цього групі пропонується проявити будь-яку форму активності (відповісти на питання, запропонувати ідею тощо). Перший з тих, хто це зробив стає у голові колони. Наступні стають один за одним та кладуть руки на плечі "попередньому вагону".

За командою ведучого увесь "потяг" починає одночасно рухатись, із звуками та же жестами, що характерні для руху залізничного потягу.

ЛІТАЧОК

Є одним із криголамів, що використані у навчальному комплексі. Дозволяє поєднати цікаву гру із світоглядним розумінням, у даному випадку, правового статусу особи.

Послідовність застосування методу наступна. Кожний учасник занять з чистого аркушу паперу майструє дитячий літачок. Приклад показує ведучий або активний учасник занять, який вмів це робити. У кого не виходить, їм допомагають. Коли "літачки" складено, на одному крилі усі пишуть "ПРАВО", а на іншому – "ОБОВ'ЯЗОК". За тим учасники занять запускають "літачки", після їх "приземлення" підбирають (не обов'язково свої). Далі з експериментальною метою обговорюють або пробують запустити "літачки" з відірваним одним із крил. Тим самим показують єдність та нерозривність двох

правових категорій ("суспільство" і "держава", "законність" і "верховенство права" тощо).

ОСНОВНІ НАВЧАЛЬНІ МЕТОДИ

Ця група методів на інтерактивних заняттях застосовується найчастіше, саме вони створюють механізм групової роботи і є основою для застосування конкретизуючих, поєднаних (комплексних) методів дискутування. Позитивні аспекти основних навчальних інтерактивних методів – це стовідсоткова апробованість та, відповідно, успішність для застосування у навчальних та інших цілях. Ці методики є основою заняття з практичного права. До основних методик належать: робота в малих групах, мозковий штурм, рольова гра, розгляд правових ситуацій та презентація.

МОЗКОВИЙ ШТУРМ

МОЗКОВИЙ ШТУРМ – це один із найпопулярніших методів навчання і групової роботи. Як правило, МОЗКОВИЙ ШТУРМ охоплює два етапи.

Мета першого етапу – запропонувати якомога більше варіантів відповідей на питання. Ця стадія не передбачає обговорення, критики, оцінювання пропозицій. Тому МОЗКОВИЙ ШТУРМ дуже ефективний на самому початку процесу розв'язання проблеми або в тому випадку, якщо цей процес зайшов у глухий кут.

Важливо правильно сформулювати проблему як питання, щоб учасники формували свої пропозиції, відповідаючи на це питання. Наприклад, "Які права надаються поліції у цій ситуації?", "Які нормативно-правові акти про правоохоронну діяльність ви знаєте?" і т. п. Важливо також дотримуватися правил МОЗКОВОГО ШТУРМУ.

Правила МОЗКОВОГО ШТУРМУ:

- ◆ кожний може вільно висловлювати пропозиції, але не критикувати вислови інших;
- ◆ учасники висловлюються по черзі, точно і стисло;
- ◆ будь-які пропозиції приймаються учасниками;
- ◆ ведучий записує всі пропозиції;
- ◆ не можна критикувати і коментувати висловлені пропозиції, але

можна їх уточнювати, розвивати, приєднуватись.

У МОЗКОВОМУ ШТУРМІ провідну роль грає ведучий. Він також може брати участь у генеруванні пропозицій (і навіть повинен це робити, якщо інші учасники несподівано зупинилися). Але головне, він мусить фіксувати всі пропозиції. Бажано, щоб всі пропозиції записувалися на плакаті або дошці та постійно були доступні всім учасникам МОЗКОВОГО ШТУРМУ. Записувати може сам ведучий або його помічник. Ведучий може просити учасників повторити або уточнити їх формулювання для точнішого і коротшого запису, але ні в жодному разі не має спотворювати значення пропозиції, наполягати на своєму варіанті формулювання. Він також не може наполягати, примушувати учасників генерувати ідеї.

Другий етап МОЗКОВОГО ШТУРМУ – обговорення, класифікація, відбір перспективних пропозицій. Він передбачає обговорення і оцінювання ідей, може бути проведений у малих групах з використанням різних форм дискусії та прийомів обговорення проблем.

Особливою формою МОЗКОВОГО ШТУРМУ є блищопитування, коли для обговорення залучається кілька питань. У такому разі ставиться мета швидкого відтворення у пам'яті аудиторії поставлених питань для, наприклад, подальшої роботи над ними.

РОБОТА В МАЛИХ ГРУПАХ

РОБОТА В МАЛИХ ГРУПАХ надає всім учасникам можливість діяти, практикувати навички співпраці, спілкування. Роботу в групах слід використовувати, коли потрібно розв'язати проблему, з якою важко впоратися індивідуально, коли є інформація, досвід, ресурси для взаємного обміну, коли одним з очікуваних учбових результатів є надбання навичок роботи в команді.

До групової роботи потрібно привчатися поступово і починати з малих груп з двох-трьох учасників. Мірою освоєння правил роботи можна збільшувати склад груп до 5–7 осіб, розширюючи діапазон можливостей, досвіду і навичок її учасників. Але також підвищується ймовірність неконструктивної поведінки, дезорганізації, конфлікту. Що більше група, то більше вміння потрібно від учасників, щоб кожному була надана можливість висловитися. І чим менше часу відпущено на роботу в групі, тим менше має бути розмір групи. Разом з тим чим більше утворено груп,

тим більше часу зажадається на представлення результатів групової роботи.

У групах з двох осіб (у парах) високий рівень обміну інформацією і менше розбіжностей, але вище імовірність виникнення напруженості. У разі незгоди учасників обговорення може зайти в глухий кут, оскільки в такій групі не знайдеться ні союзника, ні арбітра.

У групі з трьох осіб є небезпека придушення більш слабого члена групи. Проте групи з трьох осіб найбільш стабільні, учасники в них можуть ставати на сторону один одного, виступати як посередники, арбітри, в таких групах легше улагоджуються розбіжності.

Взагалі в групах з парною кількістю членів розбіжності улагодити важче, ніж у групах з непарною кількістю. У разі непарного складу групи можна вийти з глухого кута шляхом поступки думці більшості.

У групі з п'яти осіб більше ймовірності, що ніхто не залишиться в меншості поодиночі. У такій групі досить багато учасників для вироблення різних думок і продуктивного обміну інформацією. Тим часом у кожного є можливість зробити свій внесок у роботу, почути іншого і бути почутим самому.

Під час роботи в МАЛІЙ ГРУПІ з п'яти осіб учасники можуть виконувати такі ролі:

- ◆ ведучого (посередник-організатор роботи групи);
- ◆ писарчука (записує результати роботи);
- ◆ доповідача (представляє результати роботи групи іншим групам);
- ◆ спостерігача (учасники поступово усвідомлюватимуть, які уміння потрібні для роботи в невеликій групі. Спостерігач допомагає придбати ці навички, аналізує індивідуальну поведінку членів групи);
- ◆ хронометриста (стежить за часом, відпущеним на групову роботу).

Можливі й інші ролі. Розподіл ролей дозволяє кожному учасникові групи активно включитися в роботу. Якщо група працює протягом тривалого часу в одному складі, бажано міняти ролі.

Рекомендується об'єднувати в одній групі учасників з різним рівнем підготовки. У різнорідних (за статтю, за підготовкою тощо) групах стимулюється творче мислення й інтенсивний обмін ідеями, тому проблема може бути розглянута з різних боків.

Правила роботи у групі:

- ◆ кожен учасник має можливість висловитися, якщо захоче;
- ◆ всі учасники групи поважають цінності та погляди кожного, навіть якщо не згодні з ними;

- ◆ обговорюються ідеї, пропозиції, а не люди, які їх висловили;
  - ◆ всі учасники висловлюються коротко і по суті;
  - ◆ кожен учасник, навіть захищаючи свою точку зору, відкритий для сприйняття інших ідей, думок та інтересів;
  - ◆ всі виникаючі розбіжності, конфлікти вирішуються мирним шляхом з урахуванням інтересів учасників і правил роботи;
  - ◆ всі учасники прагнуть створити відкриту, ділову, дружню атмосферу.
- Відстань між групами має бути достатньою для того, щоб вони уособлено працювали.

АНАЛІЗ ПРАВОВИХ СИТУАЦІЙ

Однією з найпоширеніших форм роботи на заняттях з навчальних дисциплін юридичної спрямованості є аналіз правових ситуацій. Можна виділити кілька форм цього методу, однією з них є традиційне розв'язування завдань.

Основні вимоги до ПРАВОВИХ СИТУАЦІЙ – доступність, життєвість, проблемність, слугування цілям заняття. Значення правових ситуацій – саме вони пов'язують заняття з життям, вчать реалістично уявляти себе учасником суспільного життя та використовувати правові знання при цьому. Вміння розв'язати життєві проблеми із застосуванням правових норм – це основа професійної придатності правника, умова правослухняних світоглядних переконань людини.

З ПРАВОВИМИ СИТУАЦІЯМИ можна працювати різноманітними методами, правова ситуація – це своєрідна методика, "глина", з якої іншими методами "ліпляться" результати у вигляді знань, умінь, навичок правника та світоглядних переконань щодо законослухняного життя.

Для розбору певної справи слід звертати увагу на основні моменти.

1) факти (Що відбулося? Хто є учасниками справи? Що про них відомо? Які факти важливі? Які другорядні?);

2) проблема (У чому полягає проблема? Якими нормативними актами регулюється ситуація? Яке питання треба вирішити, розв'язуючи ситуацію?);

3) аргументи (Які аргументи можуть бути наведені для вирішення ситуації (обов'язково з використанням законодавчої бази на захист кожної зі сторін)?);

4) рішення (Яке буде вирішення ситуації? Чому саме таке? Які можуть бути наслідки такого рішення?).

РОЛЬОВА ГРА (розігрування правової ситуації у ролях)

Мета розігрування ПРАВОВОЇ СИТУАЦІЇ за ролями – визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри.

РОЛЬОВА ГРА надає можливість діяти наближено до реальних умов. Вона допомагає навчитися через досвід і відчуття. Під час РОЛЬОВОЇ ГРИ учасники "розігрують у ролях" визначену проблему або ситуацію.

Імітація; учасники реагують на конкретну проблему в рамках заданої проблеми, наприклад, в суді або при інтерв'юванні клієнта. Хоча ці підходи мають різні характеристики, вони доповнюють один одного і переслідують загальні цілі:

- ♦ подальший розвиток уяви і навичок критичного мислення;
- ♦ сприяння висловленню суджень, думок і цінностей;
- ♦ виховання в аудиторії спроможності знаходити і розглядати альтернативні можливості дій, а також виховання співчуття до інших людей.

Основні елементи успішності проведення вказаного методу:

- 1) попереднє планування і підготовка викладача;
- 2) підготовка і тренінг учасників;
- 3) активна участь групи у проведенні вправи;
- 4) ретельне обговорення й рефлексія з приводу ситуації.

КОНКРЕТИЗУЮЧІ ІГРОВІ МЕТОДИ

Застосовуються для практичного програвання навчального матеріалу, засвоєння основної інформації про правові норми та їх застосування, фактично є навчально-методичним механізмом. Мета цих методів – урізноманітнити методичну складову програми, глибше проаналізувати специфіку права у конкретній життєвій ситуації. Ці методи дозволяють конкретизувати завдання під час занять з правової освіти, детальніше розібрати певні питання. Сюди належать такі методи. дерево рішень, парафразування, навчаючи вчуся, шкала оцінки, я-висловлювання, послідовне обґрунтування ("ПРЕС"), коло ідей, "сократовий" метод, правнича промова, заповніть пропущене, поєднання слів, незакінчене речення, стоп-кадр та ін.

ЗНАЙДИ ВІДПОВІДНІСТЬ

Метод рекомендується використовувати для залучення додаткових механізмів запам'ятовування пройденого матеріалу після вивченої теми (розділу). Метод спрямований не тільки на узагальнення інформації, а й на розвиток логіки та повторення матеріалу шляхом побудови асоціативного ряду правових термінів.

Зміст методу полягає в тому, що учасники працюють з таблицею, у якій, як правило, два стовпці та кілька рядків. У першому стовпці зазначено правові терміни, у другому у довільному порядку – їх пояснення або правові ситуації, що відповідають за тематикою термінам з першого стовпця, тощо. Завдання полягає в тому, щоб учасники знайшли відповідність між термінами з першого стовпця та інформацією з другого.

Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Метод рекомендується для застосування примирення у спорі. Я-ВИСЛОВЛЮВАННЯ – метод, що допоможе без звинувачень і вимог виявити ставлення до певної ситуації, передати іншій особі ставлення до її вчинку або поведінки, щоб інша людина змінила своє ставлення.

Я-Висловлювання має такі складові.

1. Подія або вчинок, що стались. Учаснику пропонується з'ясувати суть справи. Уникати "мовних подразнювачів" – вислів на кшталт "коли ви горлаєте чи гавкаєте на мене" навряд допоможе порозумітися.

2. Реакція учасника на справу. Пропонується зазначити, як названі події чи вчинки впливають на учасника (зокрема ображеність почуттів): не шукати винуватців, не казати "ви мене з розуму зводите, це сердить мене".

3. Результат, якому учасник надає перевагу. Його не треба формулювати як вимогу. Учасник має стежити за тим, щоб вихід не був жорстко визначеним, а давав можливість для розроблення нових варіантів.

Наприклад:

- 1) "коли ви підвищуєте на мене голос...";
- 2) "...я відчуваю себе ображеним";
- 3) "мені хотілося б мати можливість обговорити з вами спірне питання за нормальних обставин".

АСОЦІАЦІЇ

Цей метод допомагає аудиторії розглядати будь-яку ситуацію системно, знаходити логічні зв'язки між юридичними термінами. Він полягає в складанні учнями асоціативних рядів.

Процедура методу така: викладач називає юридичний термін (тему заняття, ситуацію), а аудиторія повинна назвати слова, які асоціюються з названим словом (словосполученням).

Наприклад: "Позов – позивач, відповідач, заява, суд тощо".

НАВЧАЮЧИ ВЧУСЯ

Метод використовується при вивченні блоку або при узагальненні вивченого, при завершенні роботи з блоком інформації з метою дати можливість аудиторії взяти участь у навчанні й передачі своїх знань.

Порядок проведення:

1. Підготовка роздаткового матеріалу, що стосується теми заняття.
2. Забезпечення аудиторії матеріалом, необхідним для опрацювання.
3. Протягом кількох хвилин учні ознайомлюються з інформацією.

Доцільно перевірити, чи розуміє аудиторія інформацію.

4. Після того, як усі прочитають інформацію, дається час на ознайомлення зі своєю інформацією інших, вільно пересуваючись у навчальному кабінеті.

5. Кожний учень може одночасно говорити лише з однією особою. Завдання полягає в тому, щоб поділитися своїм фактом і самому дізнатися про інформацію від іншого.

6. Після того, як вправа завершиться, доцільно запропонувати кільком учням розповісти що-небудь із того, про що вони дізналися від інших.

Рекомендуємо цей метод застосовувати для узагальнення досить великого за обсягом матеріалу, навантаженого теоретично.

НЕЗАКІНЧЕНЕ РЕЧЕННЯ

Метод спрямований на узагальнення отриманої інформації, визначення асоціацій з правовим матеріалом, розвиток логіки. Може застосовуватись як на початку заняття (наприклад, як форма мотивації), в середині, або ж в кінці заняття (як форма рефлексії).

Учня пропонується продовжити речення правничого змісту, від якого надається лише кілька перших слів.

Після роботи викладач проводить обговорення і підбиває підсумки.

МЕТОДИ ДИСКУТУВАННЯ

Використовуються для напрацювання та відстоювання принципових позицій правового та соціально-політичного змісту шляхом контрольованого дискусії. Їх специфіка полягає в тому, що під час проведення будь-якого з цих методів відбувається дискусія за попередньо встановленими правилами. До них належать такі методи, як займи позицію, повернений аргумент, дебати, ток-шоу, карусель тощо.

ТОК-ШОУ

Мета "Ток-шоу" – отримання навичок публічного виступу та дискусії.

У дискусії за цим методом бере участь уся аудиторія.

Викладач на "ТОК-ШОУ" – ведучий: оголошує тему дискусії, пропонує аудиторії інформаційний фрагмент. Потім пропонує висловитись із запропонованої теми "запрошеним гостям" (представникам групи), а також надає слово "глядачам", які можуть висловити свою думку або поставити питання "запрошеним" за 1 хвилину. "Запрошені гості" відповідають якомога коротше та конкретніше. Ведучий також може ставити запитання "запрошеним" або перервати виступаючого за лімітом часу.

Врешті, коли красномовство виступаючих вичерпається, ведучий проводить підсумок і вказує, чиї аргументи перемогли.

Рекомендуємо застосовувати цей метод для розгляду теоретичних питань.

ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ

Як і інші методи дискусії, метод "Прес-конференція" переслідує цілі отримання навичок публічного виступу та дискусії.

Його форма проведення подібна до "Ток-шоу", проте "Прес-конференція" більше орієнтована на протиставлення двох сторін: "господарів" та

"запрошеної публіки", – адже останні мають на меті довести слабку компетентність "господарів конференції", пропонуючи до їх уваги провокуючі питання.

Порядок проведення методу:

1. Вибір теми та підготовка до неї "господарів" (як правило, для цих ролей обирається 2-3 представники групи, інші учні виконують ролі "запрошеної публіки").

2. Виступи "господарів" (по черзі, як правило, за вибраною ними стратегією та з регламентованим часом на виступи).

3. Відповіді на поставлені питання (питання пропонуються "запрошеною публікою" після кожного виступу або після всіх виступів).

4. Підведення підсумків "Прес-конференції" може здійснити як ведучий (викладач), так і учні.

Рекомендуємо застосовувати цей метод для розгляду теоретичних питань (право людини на освіту чи ін.).

ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ

Часто дискусії стають неконструктивними через те, що учасники спочатку не визначили свою позицію з питання, що обговорюється. Метод "Займи позицію" допомагає виявити наявні думки, побачити прихильників і противників тієї або іншої позиції, почати аргументоване обговорення питання.

Обговорення можна почати з постановки дискусійного питання (тобто питання, що передбачає протилежні, взаємовиключаючі відповіді), наприклад: "Ви "за" або "проти" судового способу вирішення звернення громадянина П.?" Всі учасники, подумавши над питанням, повинні зайняти позицію, тобто підійти до однієї з табличок, розміщених в різних частинах аудиторії:

- ◆ "за";
- ◆ "проти".

Можна замість формулювання дискусійного питання виступити з дискусійним твердженням, наприклад: "Необхідно обрати позасудовий спосіб вирішення звернення громадянина П.", а потім також попросити учасників зайняти позицію у відповідності зі своїм відношенням до даного твердження:

- ◆ повністю згоден;
- ◆ скоріше згоден;
- ◆ повністю не погоджуюсь;
- ◆ скоріше не погоджуюсь.

Зайнявши позиції, учасники обмінюються думками з дискусійної проблеми, уточнюють свою позицію (наприклад: "Я за судовий спосіб, адже він найдемократичніший, але перед цим потрібно отримати письмову відповідь від особи, яка образила громадянина П.) і приводять аргументи в підтримку своєї позиції (наприклад: "Я проти судового способу, адже це непотрібні витрати і дії"). Представники різних позицій виступають по черзі, при цьому будь-який учасник може вільно змінити позицію під впливом переконливих аргументів.

ПОЄДНАНІ (КОМПЛЕКСНІ) МЕТОДИ

Вони є узагальненим проявом кількох методів, як правило, основного і якогось із конкретизуючих чи методів дискутування. Застосовуються для комплексного уявлення про навчальний матеріал та вироблення вмінь і навичок його впровадження. Вже з назви можна визначити і специфіку цих методів – вони складаються з більш простих інтерактивних елементів чи методик і через це доволі складні в застосуванні, потребують не тільки майстерності викладача, а й відповідної підготовки аудиторії, її дисциплінованості та позитивної спрямованості. До цієї групи методів належать: калейдоскоп ("ажурна пилка"), акваріум, постановка запитань, імітація спрощеного судового слухання, сюрприз, колегіальна нарада, законотворчий процес, переговори, медіація тощо.

ПЕРЕГОВОРИ

Цей метод застосовується для усвідомлення процедури та формування світоглядних переконань учасників у цивілізованому варіанті вирішення спорів, зокрема позасудовому порядку.

Метод чітко структурований та вимагає дотримання його процедури.

Перший етап: виступи сторін та з'ясування інтересів.

На переговори треба йти з бажанням зрозуміти іншу людину і зразу запропонувати: "Давайте висловімося, в чому кожен з нас бачить суть проблеми". Коли говорить протилежна сторона, повторювати її слова, але не додаючи нічого за змістом і пом'якшуючи (за можливості) "гострі кути".

Після того як сторони висловилися, треба поставити запитання, які допоможуть чітко визначити заінтересованість обох сторін у досягненні згоди. Бажано знайти схожі позиції, близькі в обох сторін, бачення проблеми.

Другий етап: визначення наявної відсутності згоди.

На цьому етапі слід констатувати вже наявні домовленості та виділити ті проблеми, згоди щодо яких не досягнуто.

Третій етап: висування пропозицій щодо подолання незгоди.

Якщо незгода є принциповою позицією, пропонується подумати: чи заінтересований учасник у тому, щоб отримати цю згоду? Якщо так, слід спробувати досягти згоди. Досягнути порозуміння значно важливіше, ніж незначні нерозв'язані проблеми. Учасник може запропонувати співбесідникові висловити своє бачення розв'язання проблем. Ефективний прийом: запропонувати обом сторонам уявити себе з позицій третьої, нейтральної сторони. З цієї позиції можна запропонувати спільно знайти максимальну кількість найрізноманітніших способів розв'язання проблем (рекомендовано зробити це за методом "Мозкового штурму").

Четвертий етап: вибір рішення і формулювання договору (домовленості).

Коли декілька ідей-пропозицій висунуто, потрібно піддати їх "тесту на реальність": яка з цих пропозицій може бути реально прийнята і виконана обома сторонами. Після того як дійшли згоди, учасник чітко формулює домовленість та перевіряє, чи однаково розуміє її він і протилежна сторона. Можна письмово викласти домовленість, укласти договір.

П'ятий етап: виконання домовленості.

Досягнення домовленості передбачає її виконання. Невиконання веде до нових суперечностей, часто більш глибоких, ніж попередні. Але й ці домовленості можна подолати шляхом переговорів.

МІКРОФОН

Метод надає можливість кожному і кожній сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію.

Правила проведення такі:

- говорити має тільки той чи та, у кого "символічний" мікрофон";
- відповіді не коментуються і не оцінюються;

– коли хтось висловлюється, інші не можуть говорити або викрикувати з місця.

Метод "Мікрофон" дає змогу кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію.

**ПРАКТИЧНЕ ПРАВО:
НА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї**

[пілотний інтерактивний курс]

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, доцента,
А.О. Галая

На титульній сторінці використано малюнок за лінком <http://toastblackpool.co.uk/wp-content/uploads/kids.jpg>

Формат 145x200.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times
Умови.-друк. арк. __ Обл. вид. арк. __
Наклад __ прим. Зам. № 1
Підписано до друку 25.01.2016
Виготовлення оригінал-макета та друк В.В. Муранова